

RUSŲ IŠEIVIJOS IR KNYGŲ MAINŲ PROJEKTO LITERATŪROS PLATINIMAS RYTŲ EUROPOJE 1950–1990 METAIS

ALVYDAS KAZAKEVIČIUS

Europos pr. 5, LT-46329 Kaunas, Lietuva
El. paštas: kazako@delfi.lt

Rusų išseivijoje gyveno ir kūrė daugybė žymių literatūros, meno, mokslo, visuomenės veikėjų. Kai kurie jų (M. Dobužinskis, A. Jaščenka, L. Karsavinas, J. Mackevičius Nord, T. Šuravinas ir kt.) gyveno ir vaisingai dirbo tarpukario laikotarpiu nepriklausomoje Lietuvoje. Tie rusų grožinės literatūros kūrėjai (A. Achmatovos, M. Bulgakovo, I. Bunino, L. Čiukovskajos ir daugelio kitų), kurie buvo uždrausti arba sunaikinti Sovietų Sąjungoje, išliko rusų išseivijos organizacijų ir asmeninėse bibliotekose, buvo leidžiami ir platinami užsienyje.

1947 metais įsigaliojusiam vadinamajame „politiškai žalingų knygų sąrašė“ buvo 800 pavadinimų nepriklausomos Lietuvos metais išleistų spaudinių. Sovietų Sąjungoje galiojusiam uždraustos rusų išseivijos literatūros sąrašė buvo per 1000 pavadinimų knygų, išleistų Berlyne, Paryžiuje, Prahoje, Sofijoje, Šanchajuje, Vienoje [31].

Po 1944–1945 m. ir vėlesnių Lietuvos bibliotekų fondų atrankos ir knygų naikinimo akcijų Lietuvoje akivaizdžiai ėmė stigti būtiniausių leidių lietuvių, rusų ir kitomis kalbomis. Įvairių sričių (grožinių, specialybės, mokslinių, enciklopedinių-informacinių, religinių) knygų ir periodinių leidinių stygius Lietuvoje buvo jaučiamas iki pat 1988–1990 m. Kaip rodo 1981–1989 m. Lietuvos bibliotekų fondų pilnumo tyrimai, tuometinė ir ankstesnių dešimtmečių knygų leidybos politika ir planai buvo formuojami komunistų partijos ideologų ir menkai teatsižvelgę į realius skaitytojų poreikius [17; 23]. Tuometiniams komunistų partijos ideologams ir vadinamojo Glavlito pareigūnams vien tik suabejojus literatūrinio kūrinių „idėjiškumu“ ar „partiškumu“, toks kūrinytis būdavo draudžiamas išleisti arba bent kupiūruojamas.

Pavyzdžiui, rusų rašytojas M. Bulgakovas romane „Meistras ir Margarita“ parašė 1928–1940 m. Ilgą laiką romanas buvo neišleistas, nes tuo laikotarpiu rašytojo kūrybą Sovietų Sąjungoje drausta skelbti. Pirmą kartą romanas Sovietų Sąjungoje buvo paskelbtas tik 1966–1967 m. žurnale „Moskva“ («Москва»). Pirmojoje romano laidoje Glavlito reikalavimu buvo praleista apie 12 proc. teksto [16]. Tuojau pat po publikavimo praleistų romano fragmentų tekstas pradėjo cirkuliuoti Rusijos savilaidoje (vadinamajame „samizdate“). Po kelių mėnesių 1967 m. leidykla „YMCA-Press“

Paryžiuje pirmą kartą, o 1969 m. ir leidykla „Posev“ Frankfurte prie Maino paskelbė visą M. Bulgakovo romano „Meistras ir Margarita“ tekstą, kursyvu pažymėdamos SSRS cenzūros reikalavimu praleistus teksto fragmentus.

Rusų išėivijoje išleistuose leidiniuose, „samizdate“ ir „tamizdate“ buvo aptariamose ir plėtojamos oficialiai SSRS draudžiamos temos – filosofinės sistemos, alternatyvios marksistinei, Sovietų Sąjungos politinio, ekonominio, socialinio gyvenimo problemos ir perspektyvos, valstybinių ir partinių vadovų klaidos ir ydos, įvairios oficialiosios sovietinės žiniasklaidos nutylimos aktualijos. Tokiuose leidiniuose buvo pasisakoma prieš komunistų partijos diktatūrą ir valdymą SSRS, vienaip ar kitaip skatinamas kultūrinis ir politinis pasipriešinimas totalitarizmui, kultūros ir mąstymo niveliavimui.

Šiuo darbu siekiama atskleisti, kas ir kokią literatūrą rusų kalba leido Vakarų Europoje ir JAV, kokiais keliais užsienyje išleistos knygos ir periodiniai leidiniai buvo siunčiami į Rytų Europą, ypač į Lietuvą, 1950–1990 m. Knygų leidyba rusų išėivijoje plačiau tyrinėjama tiktai pastaruosius dvylika metų, todėl tokių tyrimų vis dar nepakanka. Tik kai kurių leidyklų („YMCA-Press“, „Posev“) veikla plačiau apžvelgta publikacijose [53; 56; 57; 99]. Leidyklų „Ardis“, A. Čechovo ir „Trecioji banga“ veikla aprašyta tik labai trumpai, daugiausia literatūrologiniu požiūriu, išleistuose informaciniuose leidiniuose ar periodikoje [45; 51; 52; 100]. Apie kitų leidyklų (COPE leidyklos, „Overseas Publications Interchange Ltd.“, leidyklos „Žiznj s Bogom“ ir kt.) veiklą atskirų publikacijų neaptikta. Užsienio šalyse išleistų knygų, iš jų ir knygų rusų kalba, siuntimas, gabenimas į Lietuvą, jų platinimas Lietuvoje ir kaimyninėse šalyse pokario laikotarpiu lig šiol beveik netirtas. Kai kuriuose darbuose ir amžininkų atsiminimuose [12; 13; 28; 80] galima aptikti nuorodų ir užuominų apie užsienyje išleistų knygų ar kitų rusiškų spaudinių siuntimą į Lietuvą ir kaimynines šalis 1950–1990 metais.

Rengiant šį darbą, naudotasi šaltiniais ir literatūra, kurie gali būti suskirstyti į keturias grupes:

1. Valstybiniai dokumentai, jų kopijos ar aprašymai, laikomi Lietuvos ypatingajame archyve.
2. Organizacijų ir visuomenės atstovų dokumentai, paskelbti leidyklų „YMCA-Press“, „Posev“ ir kitų, leidiniuose, aptikti Paryžiaus leidyklos „YMCA-Press“ knygų prekybos firmos „Les Editeurs Reunis“ knygyne (Paryžius), laikomi Lietuvos nacionalinėje Martyno Mažvydo bibliotekoje, Kauno apskrities viešojoje bibliotekoje, Vytauto Didžiojo universiteto Lietuvių išėivijos instituto archyvo fonduose, Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro Genocido aukų muziejaus KGB fonde, Rusijos valstybinėje bibliotekoje. Panaudotos Johno P. C. Matthewso paskelbtos Knygų mainų projekto archyvinių dokumentų ištraukos ir įvairūs Lietuvos ypatingąjo archyvo dokumentai [1–11; 25; 91–92].
3. Memuariniai ir apžvalginiai istoriniai leidiniai, išleisti rusų išėivijos leidyklų „YMCA-Press“ ir „Posev“, rusų išėivijos ir pagrindinės Sovietų Sąjungoje

organizacijos „Rusijos solidaristų Liaudies darbo sąjunga“ vadovų ir narių (V. Poremškio, V. Nazarovo ir kt.) darbai, paskelbti lietuvių ir rusų išėivių K. Bielinio, A. Kartaševo, A. Stolyfino ir kitų darbai (apžvalginės istorinės ir publicistikos knygos, apybraižos, straipsniai), išleisti K. MacLeodo ir J. Romanovo atsiminimai [14; 15; 24; 57; 67; 90; 95; 102].

4. Rusų literatūrai ir rusų išėivijai skirti informaciniai-enciklopediniai leidiniai, leidyklos „Posev“ leidinių bibliografijos rodyklė, Nanterre universitete (Prancūzija) veikiančios Tarptautinės šiuolaikinės dokumentacijos bibliotekos (Bibliothèque de Documentation Internationale Contemporaine, BDIC; Nanterre-Universite) katalogai, Lietuvos ypatingojo archyvo bylos, Vytauto Didžiojo universiteto Lietuvių išėivijos instituto archyvo fondų leidiniai, kai kurių didžiųjų bibliotekų (JAV Kongreso bibliotekos, Rusijos valstybinės bibliotekos) elektroniniai katalogai ir kita.

1. Pagrindinės rusų išėivijos, Knygų mainų projekto ir religinių knygų leidyklos, siuntusios savo leidinius į SSRS ir kitas Rytų Europos šalis

1.1. Rusų išėivijos politinės organizacijos ir leidyklos. Knygų mainų projektas ir jo spaudinių sklaidos tinklas. Religinių knygų leidybos ir sklaidos organizacijos

Po Antrojo pasaulinio karo rusų išėivijoje veikė keliolika politinių organizacijų. Kai kurios jų – Rusijos socialistų, Rusijos solidaristų liaudies darbo sąjunga (LDS; iki 1957 m. vadinosi Nacionalinio darbo sąjunga; vadinamieji Rusijos solidaristai arba sąjungininkai) ir kitos buvo išlikusios arba atkurtos tarpukario laikotarpio pirmosios porevoliucinės rusų išėivijos bangos organizacijos [67; 102].

Daug rusų išėivijos politinių organizacijų susikūrė 1947–1952 m. Kai kurios pokario metais įsteigtos organizacijos – Rusijos tautų išvadavimo kovos sąjunga (SBONR; vadinamieji jaunieji vlasovininkai arba kairieji demokratai; centras buvo Miunchene), Rusijos laisvės kovos sąjunga (SBSR; vadinamieji liaudies socialistai; centras buvo Paryžiuje), Liaudies laisvės kovos lyga (LBNS; vadinamieji kovos lygos nariai; centras buvo Niujorke), Centrinis politinių išėivių iš SSRS susivienijimas (COPE; centras buvo Miunchene) leido periodinius leidinius, lapelius, brošiūras, knygas, siekė savo spaudinius platinti tarp Sovietų Sąjungoje arba Rytų Europos šalyse dislokuotų SSRS karių [14; 15; 67; 77; 102].

Greta tarpukario ir pokario metais įsisteigusių organizacijų ir leidyklų užsienyje knygas, skirtas SSRS gyventojams, leido asociacijos ir leidyklos, vykdžiusios vadinamąjį Knygų mainų projektą (Book Program, Book Interchange Program), rusų kalbos ir

literatūros specialistų įsteigtos leidyklos, taip pat kai kurių XX a. penktajame–aštuntajame dešimtmetyje leistų rusų išėivijos periodinių leidinių redakcijos [60; 90; 95].

1948–1949 m. LDS ideologas ir vienas vadovų V. Poremskis paruošė studiją „Revoliucijos totalitarinio režimo sąlygomis teorija“. Studijoje suformuluota ir nuo 1949 m. leidyklos „Posev“ Vokietijos Federacinėje Respublikoje kelis kartus išleista ji plačiau žinoma molekulinės teorijos pavadinimu [27; 89; 90; 94]. 1949 m. sausio 16 d. LDS taryba patvirtino molekulinę teoriją organizacijos bazine doktrina. V. Poremskis pateikė idėją, kad, norint totalitarinio režimo valdomoje visuomenėje, kokia buvo SSRS visuomenė pokario metais, pasiekti esminių socialinių-politinių pokyčių, tokiai visuomenei reikia pateikti svarbiausias laisvos visuomenės filosofines, socialines, ekonomines idėjas, laisvos literatūros kūrinius ir aktualijas. V. Poremskio požiūriu, to meto sąlygomis buvo būtina nuolatos leisti rusų išėivijoje išverstas Vakarų mąstytojų ir rusų autorių knygas, kurios buvo nepasiekiamos skaitytojams Sovietų Sąjungoje, ir jas siųsti į SSRS. Šios molekulinės teorijos idėjos tapo vadinamojo Knygų mainų projekto idėjinio pagrindu.

1950–1956 m. JAV vyriausybės institucijos perėmė Knygų mainų projekto iniciatyvą, pagrindines idėjas, ir 1951 m. Niujorke buvo įsteigta A. Čechovo leidykla [25]. Archyviniai duomenys ir dalyvių atsiminimai apie projekto vyksmą ir raidą, jo koordinavimą, finansavimą ir vykdytojus, išskyrus keletą ištraukų, nėra paskelbti. Vis dėlto pagrindiniai Knygų mainų projekto vykdymo etapai gali būti rekonstruojami pasitelkus paskelbtas archyvinių dokumentų ir projekto dalyvių atsiminimų nuotrupas, negausius to meto spaudos pranešimus [24; 25; 30; 37; 60].

1952 m. Niujorke ir Miunchene buvo įsteigtas 1949 m. JAV sudaryto Laisvosios Europos komiteto (Free Europe Committee) leidybos skyrius „Laisvosios Europos spauda“ („Free Europe Press“) [25]. Skyriaus darbuotojai rengė ir leido lapelius čekų, lenkų, slovakų ir vengrų kalbomis. Lapeliai oro balionais buvo skraidinami į Rytų Europos šalis. Vėliau buvo įsteigtas analogiškas 1951 m. suformuoto Amerikos išvadavimo komiteto (American Committee for Liberation, Amcomlib) leidybos skyrius. Nuo 1956 m. „Laisvosios Europos spaudos“ įstaigos Niujorke ir Miunchene į Rytų Europos šalis, iš jų ir į Baltijos šalis, pašto siuntomis tūkstančiais atsitiktinių adresų reguliariai siųsdavo knygas, knygų katalogus ir periodinių leidinius, išleistus Vakarų Europoje ir JAV [25]. Į Knygų mainų projektą buvo įtraukiama daug Vakarų šalių leidyklų („Athenaeum Verlag“, VFR; „Barnes and Nobles“, JAV; „Braumüller“, Austrija; „Clarendon Press“, Didžioji Britanija; „Doubleday“, JAV; „Harvard University Press“, JAV; „Oxford University Press“, Didžioji Britanija, ir kt.), laikraščių ir žurnalų („Bulletin of Atomic Scientists“, JAV; „Ebony“, JAV; „Farmer's Digest“, JAV; „Figaro“, Prancūzija; „Mercure de France“, Prancūzija, ir kt.) redakcijų, organizacijų (Amerikos darbo federacija ir gamybinių profsąjungų kongresas, JAV architektūros forumas, Vokietijos subalansuotos politikos draugija, Prancūzijos universitetų dokumentacijos

centras ir kt.) ir privačių asmenų. Knygų siuntėjai neretai kviesdavo Rytų Europos ir SSRS gavėjus atsiųsti į Vakarų jų šalyse išleistų knygų. Taip formavosi organizacijų ir žmonių tarpusavio kontaktai, knygų ir kultūriniai mainai, o laišakai, knygų ar žurnalų pašto siuntos gana dažnai prasmukdavo pro Rytų Europos šalių ir SSRS cenzūros ir siuntų perliustravimo tinklus.

Vykdamas projektą, Vakarų Europos šalyse ir JAV buvo įsteigta keletas knygų rusų kalba leidybos ir sklaidos organizacijų: XX a. šeštojo dešimtmečio pabaigoje–septintojo pradžioje – COPE leidykla, Tarpautinė literatūros bendrija (Inter-Language Literary Associates), 1968–1969 m. – „Overseas Publications Interchange Ltd.“ (OPI), A. Neimano knygų prekyba ir leidykla (A. Neimanis Buchvertrieb und Verlag) ir kitos [95].

1969 m. buvo suformuotos Knygų mainų projekto rusiškos literatūros, skirtos Sovietų Sąjungos gyventojams, leidybos ir sklaidos asociacijos – „Bedford Publications Ltd.“ Niujorke ir Tarpautinė literatūros asociacija (Associazione Letteraria Internazionale) Romoje [60]. 1974 m. pertvarkant JAV radijo stotis „Laisvoji Europa“ ir „Laisvė“, veikusias Europoje, ruošiantis jas suvienyti į korporaciją, asociacijos „Bedford Publications Ltd.“, Tarpautinė literatūros asociacija ir „Laisvosios Europos spauda“ buvo sumažintos, jų Miuncheno įstaigos uždarytos, asociacijos buvo suvienytos į Tarpautinį literatūros centrą (International Literary Centre; Niujorkas) [25; 81].

Knygų mainų projekto spaudinių sklaidos tinklas buvo pradėtas formuoti 1952–1956 m. Tinklą sudarė pagrindinės įstaigos Niujorke ir Miunchene, taip pat regioniniai punktai, įkurti daugelio Vakarų Europos šalių sostinėse ir kituose didžiuosiuose miestuose. Regioniniuose punktuose buvo įsteigti literatūros rusų kalba knygynai arba knygų firmos. 1969 m. steigiant Tarpautinę literatūros asociaciją Romoje, tinklas buvo reorganizuotas. Tarpautinės literatūros asociacijos regioniniai punktai veikė Atėnuose, Ciuriche (Šveicarija), Las Palme (Las Palmas, Kanarų salos, Ispanija), Miunchene, Paryžiuje, Stokholme, Vienoje, taip pat Beirute (Libanas) [37; 60]. Tarpautinė literatūros asociacija tiekdamo knygas savo punktams, spaudiniams platinti pasitelktoms aktyviausioms rusų išeivijos organizacijoms (LDS, SBONR), Aleksandro Gerceno fondui ir tarptautinėms organizacijoms (Tarpautinei knygų mainų draugijai, Tarpautiniam knygų mėgėjų klubui ir kt.) [73].

1974 m. įsteigto Tarpautinio literatūros centro (Niujorkas) punktai buvo Karlsrūheje (VFR), Kopenhagoje, Londone, Miunchene, Paryžiuje, Romoje, Vienoje ir Ženevoje [25]. Knygų mainų projekto spaudinių sklaidos tinklas veikė iki 1993 metų.

Knygų mainų projekto tinklo Stokholmo punkte kartu su knygomis rusų kalba buvo platinami estų, latvių, lietuvių išeivijos leidyklų ir organizacijų, Baltų tyrimo instituto leidiniai [60]. Baltų tyrimo institutas, veikęs Bonoje, VFR, 1949–1972 m., telkė estų, latvių, lietuvių išeivijos mokslininkus, leido darbus „Acta Instituti Baltici“.

Knygų mainų projekto spaudinių sklaidos tinklas, veikdamas neoficialiai, dažniausiai ir visiškai nelegaliai, 1956–1990 m. Rytų Europos šalyse ir Sovietų Sąjungoje iš

viso išplatino per 10 mln. knygų ir žurnalų [25]. Tokie spaudiniai pasiekė apie 100 000 Rytų Europos ir SSRS gyventojų. Platinimui siuntėjai dažniausiai stengdavosi atrinkti Rytų Europos gyventojams reikalingiausius literatūros kūrinius, kurie neretai buvo geriausieji arba tarp geriausiųjų, kuriuos tuo metu galėjo pateikti Vakarų Europos šalių ir JAV leidėjai ar redaktoriai.

Religinę ir dvasinio turinio literatūrą, skirtą SSRS ir kitų Rytų Europos šalių gyventojams, leido arba rėmė leidybą, siuntė ir platino įvairių konfesijų religinės misijos, tyrimo centrai ir leidyklos. XX a. devintajame dešimtmetyje buvo apie 150–200 organizacijų, rengusių religinius leidinius ir radijo laidas Rytų Europos šalių gyventojams [20]. Didžiausia metinė apyvarta buvo šių religinių misijų: katalikų „Pagalba vargo bažnyčiai“ („Kirche in Not“; centras Königssteinas, VFR), evangeliškiųjų krikščionių-baptistų „Slavų evangelinė asociacija“ („Slavic Gospel Association“; kartais buvo vadinama Biblijos misija; centras Wheatonas, Ilinojaus v-ja, JAV), protestantų „Šviesa Rytuose“ („Licht im Osten“; Korntalis, VFR), sekmininkų „Atverkite duris kartu su broliu Andrejumi“ („Open Doors with Brother Andrew“; kartais vadinama „Atverkite duris“; Emmelas, Nyderlandai), protestantų „Slavų misija“ („Slaviska Missionen“; centras buvo Bromma, Stokholmo priemiestis, Švedija, filialas veikė Helsinkyje) [9, 20].

Ypač intensyviai religinę ir dvasinio turinio literatūrą rusų ir kitomis Rytų Europos kalbomis leido ir platino leidykla „Žiznj s Bogom“ („La Vie avec Dieu“, «Жизнь с Богом»; Briuselis, Belgija), Biblijos vertimų institutas (Institutet för Bibelöversättning; Bromma, Stokholmo priemiestis, Švedija), Šveicarijos tyrimų institutas „Tikėjimas ant-rajame pasaulyje“ („Glaube in der zweiten Welt“; centras Ciuriche, Šveicarija) ir prie jo veikusi to paties pavadinimo draugija (misija), Italijos katalikų religijos tyrimų centras „Krikščioniškoji Rusija“ („Russia Cristiana“; Seriate, netoli Milano, Italija), organizacija „Tarptautinis krikščionių solidarumas“ („Christian Solidarity International“; centras veikė ir tebeveikia Ženevoje, filialas buvo Helsinkyje), Stepono misija (Stephanus Mission; „Stefanus“; Toivokki, Suomija), „Pagalbos kankinių bažnyčiai akcija“ („Hilfsaktion Martyrerkirche“; HMK; Uhldingen-Muhlhofen, VFR), Ekumeninis centras (Miullijarvi, Suomija) ir kitos organizacijos [9; 11; 20]. Kai kurios misijos ir religijos tyrimo centrai gaudavo knygų iš Tarptautinės literatūros asociacijos [73].

Religijos tyrimo centrų ir misijų darbuotojai ir pasiuntiniai atveždavo arba persiūsdavo knygas į Rytų Europos šalis ir SSRS, išveždavo religinius rankraščius iš Rytų Europos į Vakarų. JAV religijotyriminko Minesotos universiteto filosofijos daktaro Walterio Sawatsky'o paskelbtais duomenimis, 1945–1981 m. į SSRS nelegaliai buvo įvežta ir atsiųsta iš viso apie 3,6 mln. Biblijos egzempliorių [20].

1971 m. evangeliškiųjų krikščionių-baptistų bažnytinė taryba, nepripažinusi SSRS valdžios įvestų tikybos ir religinio mokymo apribojimų, įsteigė Sovietų Sąjungoje pagrindinę leidyklą „Christianin“ («Христианин») [19; 33]. Leidyklos spaustuvės

kurį laiką nelegaliai veikė Latvijoje (Cesio r.), Leningrado srityje (Ivangorode), Ukrainoje, Krasnodaro krašte ir kitur. [33]. Nors po kelių metų nelegalias spaustuves KGB darbuotojai aptikdavo ir likviduodavo, jos vėl būdavo steigiamos kitose vietovėse. Leidykla nelegaliai veikė iki pertvarkos laikotarpio pabaigos, o nuo 1992 m. veikia oficialiai. Vakarų šalių religijotyrininkų vertinimu, per pirmuosius dvylika veiklos metų (1971–1983 m.) leidykla iš viso išleido per pusę milijono egzempliorių Evangelijų ir religinių rinkinių [33; 39].

Trumpai apžvelgsime veikusius po Antrojo pasaulinio karo Vakarų Europoje ir JAV tuos rusų išėivijos, Knygų mainų projekto ir religinių, dvasinio turinio knygų leidybos ir sklaidos centrus, kurių leidiniai dažniau pasiekdavo Lietuvą, Rusiją ir kitas Rytų Europos šalis. Be nurodytų šioje apžvalgoje leidyklų, knygas rusų kalba leido ir kitos užsienyje veikusios leidyklos – „Atheneum“ (Paryžius), „Les Editeurs Reunis“ (Paryžius), „Ermitaž“ („Hermitage“; Ann Arbor, Mičigano v-ja, paskui Tenafly, Niujorko v-ja, JAV), „La Presse Libre“ (Paryžius), „Lev“ («Лев»; Paryžius), „Russica Publishers Inc.“ (Niujorkas), SBONR leidykla „Zaria“ («Заря»; Londonas, Ontarijo prov., Kanada) ir kitos, taip pat SSRS istorijos ir kultūros tyrimo institutas (Miunchenas, VFR), įvairios rusų išėivijos organizacijos ir kai kurių periodinių leidinių redakcijos [67; 98].

1.2. Leidykla „YMCA-Press“ (Издательство «ИМКА-Пресс»)

Seniausioji rusų literatūros leidykla užsienyje yra „YMCA-Press“, veikianti Paryžiuje. Leidykla buvo įsteigta 1921 m. Prahoje [53; 62]. Po dvejų metų leidykla persikėlė į Berlyną, o nuo 1925 m. veikia Paryžiuje. Leidyklą įsteigė tarptautinė protestantų misionierių organizacija „Krikščionių jaunimo asociacija“ („Young Men Christian Association“; YMCA), siekusi padėti Rusijos gyventojams išsaugoti ir gausinti religines ir dvasines vertybes [53]. „Krikščionių jaunimo asociacija“ buvo įsteigta 1844 m. Londone ir lig pastarojo meto aktyviai veikia tarp Amerikos, Europos, Afrikos ir Azijos jaunimo. Leidykla buvo pavadinta ją įsteigusios organizacijos vardu.

Jau pradžioje į leidyklos veiklą įsiliejo daugelis 1922 m. iš Sovietų Rusijos ištremtų religinės filosofinės mokyklos atstovų – mąstytojų, kurie ikirevoliucinėje Rusijoje telkėsi apie filosofijos žurnalą „Putj“ («Путь») ir rinkinį „Vechi“ («Вехи») [53]. Tai buvo N. Arsenjevas, N. Berdiajevas, S. Bulgakovas, G. Fedotovas, S. Frankas, I. Iljinas, L. Karsavinas, N. Loskis, B. Vyšeslavecas ir kiti. Steigiant ir formuojant leidyklą, prisidėjo prof. A. Jaščenka, kuris 1924 m. persikėlė į Kauną ir tapo Kauno universiteto ordinariiniu profesoriumi, ilgamečiu Tarptautinės teisės katedros vedėju [64]. Tiek ištremtiems rusų filosofams, tiek Stačiatikių tikybos instituto Paryžiuje auklėtiniams leidykla suteikė vienintelę galimybę skelbti religinius filosofinius darbus [62].

1940–1944 m. leidyklos veikla buvo uždrausta [57]. Iki 1955 m. leidykla leido daugiausia stačiatikių teologines ir bažnytinės kultūros knygas. Po Antrojo pasaulinio

karo joje pasirodydavo vis daugiau grožinės literatūros – M. Aldanovo, I. Bunino, F. Dostojevskio, A. Remizovo, I. Šmeliovo, B. Zaicevo ir kitų knygų. 1948 m. leidykla išleido poeto J. Baltrušaičio eilėraščių rinkinį „Lelija ir Pjautuvas“, o 1978 m. – žinomo istoriko ir filosofo L. Karsavino, 1928–1949 m. gyvenusio ir dirbusio Kaune, veikalą „Saligia: Pamaštymai apie geradarius ir septynias mirtinas nuodėmes“.

XX a. šeštojo dešimtmečio viduryje vienas leidyklos steigėjų ir organizacijos YMCA vadovų P. B. Andersonas nusprendė perduoti leidyklą krikščioniškajai rusų išeivijos organizacijai „Rusų studentų krikščioniškasis judėjimas“ («Русское студенческое христианское движение»; Paryžius) [62; 72]. 1923 m. įsteigtas judėjimas nuo 1925 m. Paryžiuje leidžia religinį filosofinį, politikos ir literatūros žurnalą „Vestnik Russkovo Christianskovo Dviženija“ («Вестник Русского Христианского Движения»; iki 1974 m. sausio vadinosi „Vestnik Russkovo Studenčeskovo Christianskovo Dviženija“), kuriame nuo septintojo dešimtmečio vidurio buvo skelbiami „samizdato“ ir „tamizdato“ kūriniai [72].

1961 m. leidyklos „YMCA-Press“ vykdomojo komiteto narys Sorbonos universiteto Paryžiuje dėstytojas Kirilas Jelčianinovas, 1963 m. išrinktas Rusų studentų krikščioniškojo judėjimo generaliniu sekretoriumi, įsteigė fondą „Pagalba SSRS tikintiesiems“ („L'Aide aux Croyants de l'URSS“) [67, 170; 106]. Fondą, kuriam vadovavo K. Jelčianinovas ir prof. M. Sologubas, sudarė Rusų studentų krikščioniškojo judėjimo aktyvistai. Svarbiausia fondo veiklos kryptis buvo religinių, dvasinio turinio ir kitokių knygų siuntimas ir gabenimas į SSRS.

XX a. septintajame dešimtmetyje fondo pastangomis leidyklos spaudiniai įvairiais keliais vis plačiau patekdavo į Rusiją [57; 69]. Nuo to dešimtmečio žurnale „Vestnik Russkovo Christianskovo Dviženija“ buvo pradėta skelbti Maskvoje ir Sankt Peterburge gyvenančių autorių straipsnius, žurnalas patekdavo į Rusiją, ypač į Maskvą ir Sankt Peterburgą, būdavo perduodamas vieno skaitytojo kitam, kopijuojamas ir platinamas, atidžiai skaitomas ir saugomas [97; 101].

Septintajame ir aštuntajame dešimtmetyje Paryžiuje veikusi leidykla tarp rusų išeivijos leidyklų tapo populiariausia Rusijoje [57; 59]. Leidykla leido ir fondo „Pagalba SSRS tikintiesiems“ kanalais siuntė į Sovietų Sąjungą filosofų N. Berdiajevo, P. Florenskio ir kitų filosofines, rašytojų V. Chodasevičiaus, Z. Gippius ir kitų atsiminimų, dvasinio turinio knygas.

1971–1973 m. prasidėjo naujas aktyvus „tamizdato“ leidybos tarpsnis: iki 1971 m. žurnalo „Vestnik Russkovo Christianskovo Dviženija“ daugumos (apie 90 proc.) straipsnių autoriai buvo rusų išeiviai, o nuo 1973 m. – dauguma (apie 90 proc.) straipsnių buvo atsiųsti iš Rusijos arba parašyti neseniai iš SSRS išvykusių autorių. Keičiantis žurnalo autorių gyvenamųjų vietų geografijai, žurnale be tikrosios leidimo vietos – Paryžiaus, nuo 1953 m. buvo nurodoma dar ir papildoma simbolinė – Niujorkas, o nuo 1974 m. – Niujorkas ir Maskva [40]. Panašų „tamizdato“ aktyvumo tarpsnį nuo

1971–1973 m. patyrė ir kai kurie kiti rusų išeivijos periodiniai leidiniai („Grani“, „Russkaja myslj“, o vėliau ir Paryžiuje 1974 m. pradėtas leisti žurnalas „Kontinent“).

Leidyklai vadovavo B. Vyšeslavecas, N. Berdiajevas, D. I. Lauris, P. B. Andersonas, B. Krutikovas. 1956 m. vienu leidyklos direktorių tapo dabartinis jos vadovas kultūrologas, religijotyryninkas, publicistas Nikita Struvė [62].

1976–1981 m. sumaniai užsikonspiravusi istoriko A. Roginskio grupė Leningrade (dabartiniame Sankt Peterburge) rinko ir kaupė „samizdato“ archyvą, leido tęstinį istorinių straipsnių rinkinį „Pamiatj“ («Память»). Po to rinkinys, tarpininkaujant rinkinio redakcijos atstovei užsienyje N. Gorbanevskajai (Paryžius), buvo perspausdinamas rusų išeivijoje – leidyklose „Chronika“ (Niuorkas), vėliau „YMCA-Press“ ir „La Presse Libre“ (Paryžius). 1977 m. „samizdatinio“ rinkinio „Pamiatj“ 2-ajame numeryje, parengtame Sankt Peterburge ir Maskvoje, o po dvejų metų perspausdintame leidykloje „YMCA-Press“, pirmą kartą buvo paskelbtas Lietuvos gydytojos D. Grinkevičiūtės pluoštas atsiminimų apie tremtį prie Laptevų jūros [47].

1977 m. leidykla išleido pagarsėjusią Venedikto Jerofejevo apysaką, kartais vadinamą prozine poema, „Maskva–Petušakai“. 1969 m. sukurta apysaka nuo aštuntojo dešimtmečio pradžios buvo platinama savilaidos leidiniais, o oficialiai Rusijoje pirmą kartą buvo išleista tiktai po 20 metų – 1988–1989 m.

Aštuntajame ir devintajame dešimtmetyje leidyklos veikla buvo glaudžiai susijusi su žymaus rusų rašytojo A. Solženycino kūryba [53; 57]. 1968 m. leidykla išleido jo knygas „Vėžininkų korpusas“ ir „Pirmajame rate“. Tais pačiais metais rašytojas leidyklai paslapčia perdavė savo veikalą „Gulago archipelagas“, dokumentuoto meninio tyrimo apie represijų sistemą Sovietų Sąjungoje, parašyto gilaus pogrindžio sąlygomis dar 1958–1967 m., trijų tomų rankraščio mikrofilmus. 1973 m. gruodžio 28 d. leidykla išleido epochinį A. Solženycino veikalą – „Gulago archipelago“ pirmąjį tomą. Knygos pasirodymas tiesiog sukrėtė to meto pasaulį. Per keletą savaičių buvo išplatinta 50 000 knygos egzempliorių, o per kitus trejus metus, iki 1976 m. pabaigos, tarptautinės knygų leidybos ir prekybos žurnalo „Publisher Weekly“ duomenimis, – apie 30 mln. knygos egzempliorių. Paskui visi A. Solženycino kūriniai pirmą kartą buvo leidžiami leidykloje „YMCA-Press“. Ji išleido A. Solženycino „Laišką Sovietų Sąjungos vadams“, „Gyventi be melo“, „Raudonasis ratas“, „Rinktinius raštus“ (18 tomų) ir kitus veikalus [53; 74], taip pat M. Vološino „Raštus“ (2 tomus), užbaigė A. Achmatovos „Raštų“ (3 tomai) ir O. Mandelštamo „Raštų“ (4 tomai), pradėtų leisti kitose leidyklose, leidimą [53].

A. Solženycino „Rinktiniai raštai“ pasirodė trimis variantais: pirmasis, kietais viršeliais buvo platinamas pagal išankstinę prenumeratą; antrasis, minkštais viršeliais, buvo platinamas mažmeninėje prekyboje ir trečiasis, nedidelio formato, buvo skirtas siųsti į Rusiją [57]. 1977 m. leidykla pradėjo leisti A. Solženycino įsteigtą „Visos Rusijos memuarų biblioteką“, o 1980 m. – jo iniciatyva sudarytą knygų seriją „Naujausios Rusijos istorijos tyrimai“ [53].

1.3. Leidykla „Posev“ (Possev-Verlag; Издательство «Посев»)

Leidykla „Posev“ leido rusų išeivijos, rusų išeivijoje ir pogrindyje Sovietų Sąjungoje veikusios organizacijos – Rusijos solidaristų liaudies darbo sąjungos (LDS; Народно-трудовой союз российских солидаристов, НТС) leidinius [3; 56; 67; 68; 77].

LDS buvo įsteigta Belgrade (Jugoslavija) 1930 m. Nuo 1930 m. LDS grupelės veikė įvairiose Vakarų ir Vidurio Europos šalyse, iš jų ir nepriklausomoje Lietuvoje, Vilniuje [1; 5; 75; 77; 102].

Leidykla „Posev“ buvo įkurta 1945 m. Menchehofo karo pabėgėlių iš Rusijos stovykloje netoli Kaselio Vakarų Vokietijoje. 1945 m. lapkričio 11 d., rusų rašytojo F. Dostojevskio gimimo dieną, stovykloje rotatoriumi buvo išleistas pirmasis savaitraščio „Posev“ («Посев») numeris [56; 67; 77; 99; 102]. 1946 m. liepą Menchehofo stovykloje buvo pradėta leisti literatūros, meno ir visuomeninės minties ketvirtinį žurnalą „Grani“ («Грани»). 1947 m. Limburge prie Lano (Vakarų Vokietija) LDS pradėjo leisti tęstinį leidinį „Volia“ («Воля») organizacijos atsišaukimams skelbti.

1947 m. leidykla „Posev“, periodinių leidinių „Posev“ ir „Grani“ redakcijos persikėlė į Limburgo prie Lano miestą Heseno žemėje Vakarų Vokietijoje, o 1952 m. sausį – į Frankfurtą prie Maino [81; 96; 99]. Nuo 1947 m. liepos išstius 34 metus iki pat mirties 1981 m. leidyklos atsakinguoju leidėju ir indėlininkų kolegijos pirmininku dirbo Vladimiras Goračekas [99].

1952–1962 m. leidykla „Posev“ labai išplėtė leidybą ir leidinių realizavimą. 1951–1953 m. ji ėmė leisti vadinamąsias mikropublikacijas – lapelius, specialias brošiūras, vėliau žurnalo „Grani“, savaitraščio „Posev“ ir knygų laidas, išspausdintas ploname popieriuje. Mikropublikacijomis vadinami nedidelio formato spaudiniai, kurie yra A5 ir mažesnio formato (15×21, 14,5×20, 12×16,5, 10×14, 9,5×14,5 cm formatų), lengvi, išspausdinti glaustu šriftu ploname popieriuje.

Šeštajame dešimtmetyje leidykla „Posev“ ir LDS Centras pradėjo leisti kontrafakcinius ir „kamufliuotus“ („imitacinius“) leidinius, t. y. leidinius, kuriuose nurodyti bibliografiniai duomenys neatitiko realių duomenų, ir leidinius, įrištus į SSRS išleistų leidinių viršelius ir dalį teksto [102]. Pagrindinis „kamufliuotas“ LDS periodinis leidinys buvo jaunimui skirtas laikraštis „Komsomolskaja pravda“ («Комсомольская правда»), ėjęs nuo 1955 m. pridengtas sovietiško komjaunimo centrinio laikraščio pavadinimu ir apiforminimu, bet spausdinęs antisovietinius straipsnius [102].

Žurnalas „Grani“ tapo svarbiausiu rusų išeivijos antrosios bangos periodiniu leidiniu. Ilgą laiką jame vyravo vadinamoji lagerių proza [38; 41; 46; 88; 101].

1956 m. rudenį žurnalas „Grani“ paskelbė viešą leidyklos „Posev“ kreipimąsi į Rusijos literatūros, meno ir mokslo veikėjus [78]. Leidykla juos pakvietė savo darbui, neatitinkančius sovietinės cenzūros rėmų, nesvyruojant siųsti leidyklai, o ši įsipareigojo juos skelbti išsaugodama autorystės paslaptį. Kvietimas buvo pakartotinai skelbiamas

žurnale daugelį metų, nurodomi galimi rankraščių perdavimo į užsienį būdai. Jau po pusės metų žurnale buvo išspausdinti rusų rašytojo Boriso Pasternako (J. Živago slapyvardžiu) eilėraščiai iš dar nepaskelbto jo romano „Daktaras Živago“.

Nuo 1960 m. LDS štabui užmezgus nelegalius ryšius su Sovietų Sąjungos inteligentija ir opozicinio judėjimo dalyviais, neskelbiami jų rankraščiai ėmė keliauti į leidyklą „Posev“ [55; 77; 95; 99; 102]. 1960 m. žurnalas „Grani“ išspausdino iš Rusijos perduotus poeto A. Volpino-Jesenino eilėraščius ir rašytojo M. Naricos (M. Narymovo slapyvardžiu) apysaką „Nesudainuota daina“. Į žurnalo „Grani“ idėklus, pavadintus „Pisjma ‘Grani’“, atsiliepė nemaža Rusijos rašytojų. Žurnale atsirado nauja rubrika „Atsiliepimai iš Sovietų Sąjungos“, kurioje imta spausdinti laiškus iš Rusijos arba jų ištraukas.

Nepaisant valdžios draudimų ir galimų represijų, nuo 1960 m. vis daugiau Rusijos rašytojų ryždavosi spausdinti savo kūrinis Vakarų šalių leidyklose ir žurnaluose. Daugėjo autorių, kurie išdrįsdavo skelbti savo kūrinis užsienyje pasirašydami savo pavarde, o ne slapyvardžiu. Nuo 1958 m. iš Sovietų Sąjungos buvo išvežta apie 1500 vnt. rankraščių ir dokumentų, kurių daugelis grįžo į SSRS vadinamojo „tamizdato“ kūriniais [86].

1969–1974 m. leidyklos „Posev“, o 1974–1980 m. organizacijos spaustuvės vadovu dirbo Vytauto Didžiojo universiteto Kaune auklėtinis Olegas Perekriostovas, 1940 m. išvykęs iš Lietuvos [48; 49; 95]. 1970 m. leidykla rusų kalba išleido žmogaus teisių gynėjos poetės N. Gorbanevskajos knygą „Vidurdienis: 1968 m. rugpjūčio 25 d. demonstracijos Raudonojoje aikštėje byla“. Knygoje buvo nurodyti kontrafaktiniai leidybos duomenys – knygos leidimo vieta vietoje Frankfurto prie Maino buvo nurodyta Maskva ir Vilnius. Knyga, kurios autorė kelis kartus buvo aplankiusi Lietuvą ir pamėgusi Vilnių, tais pačiais metais buvo išleista Paryžiuje, nurodant kontrafaktinius leidimo metus – 1969-uosius.

1971–1981 m. leidykla leido kišeninio formato žurnalą „Voljnoje slovo“ («Вольное слово»), kuriame buvo skelbiami „samizdato“ kūriniai ir dokumentai. 1977 m. žurnale pasirodė Rusijos žmogaus teisių gynėjo rašytojo V. Albrechto kūrinys „Kaip elgtis tardymo metu“ („Kaip būti liudininku“), vėliau plačiai pasisklidęs savilaidoje.

1976–1989 m. buvo leidžiama žurnalo „Posev“ speciali ketvirtinė laida – nedidelio formato straipsnių iš žurnalo „Posev“ mėnesinės laidos rinkinys. Knygų ir žurnalų mikropublikacijos, vadinamieji kamufliuoti (imitaciniai) leidiniai tapo pagrindine leidinių forma, kuri įvairiais keliais pasiekdavo Sovietų Sąjungos gyventojus [34; 102]. XX a. aštuntajame dešimtmetyje leidykla „Posev“ pradėjo leisti žurnalą „Posev“ ir „Grani“ metinius straipsnių rinkinius [34]. Šie leidiniai buvo skirti siųsti į Sovietų Sąjungą. Tuo metu žurnalas „Grani“ buvo leidžiamas 3000 egz. tiražu. Du trečdaliai tuometinio tiražo, t. y. apie 2000 egz., įvairiais keliais nelegaliai buvo siunčiami į Sovietų Sąjungą [86].

Gana populiarūs Sovietų Sąjungoje, nors ir pasiekdamos skaitytojus pavieniais egzemplioriais, tapo leidyklos „Posev“ išleistos A. Avtorchanovo knygos „Partokratijos kilmė“, „Valdžios technologija“ (2 ir 3 laidos; 1 laidą 1959 m. išleido COPE leidykla Miunchene), A. Solženycino „Rinktiniai raštai“ (6 tomai), ypač antrosios laidos mikro-publikacinis variantas, B. Okudžavos „Proza ir poezija“, filosofo N. Loskio „Rusų tautos charakteris“, filosofo S. Levicko „Organinės pasaulėžiūros pagrindai“, „Laisvės tragedija“ ir kitos [68; 92].

Leidykla „Posev“ nuo 1950–1951 m. siuntė knygas savo generalinėms ir prekybos atstovybėms, veikusioms įvairiose pasaulio šalyse – į Rytų Vokietiją, Austriją, Rusiją, Ukrainą, Baltarusiją, Baltijos šalis [66; 95; 102].

1.4. A. Čechovo leidykla

(Chekhov Publishing House; Издательство имени Чехова)

Viena žinomiausių ir didžiausių rusų literatūros leidyklų išcivijoje buvo A. Čechovo leidykla, įsteigta igyvendinant pradines dar tikėtai besiformuojančio Knygų mainų projekto idėjas ir veikusi Niujorke 1951–1956 m. [52; 100]. Leidyklos direktoriumi dirbo Nikolajus Vredenas, redaktore – literatūrologė Vera Aleksandrova (Vera Švarc-Mordvinova). Visuomeninei leidyklos tarybai prie redakcijos faktiškai vadovavo Tolstojaus fondo JAV pirmininkė rašytojo Levo Tolstojaus duktė Aleksandra Tolstaja [35].

Per visą veiklos laikotarpį leidykla išleido 129 autorių 178 knygas, t. y. vidutiniškai po 40–45 knygas per metus. Daugiausia tai buvo literatūros, mokslo kūriniai, memuarai. Pirmiausia leidykla leido rusų literatūros klasiką, ypač tuos kūrinius, kurie tuometinės Sovietų Sąjungos valdžios buvo draudžiami leisti ir skaityti. Leidykla išleido XIX a. rusų rašytojų N. Gogolio, K. Leontjevo, N. Leskovo, V. Solovjovo, F. Tiutčevo, sociologo G. Danilevskio ir kitų kūrinius. Be to, buvo leidžiami XX a. rusų rašytojų ir publicistų M. Aldanovo, I. Bunino, R. Gulio, S. Jurasovo (V. Žabinskio), D. Merežkovskio, V. Nabokovo, I. Odojevcevos, M. Remizovo, L. Rževskio, J. Zamiatino ir kitų kūriniai. Leidykloje pasirodė kai kurių autorių iš SSRS knygos – antologija „Pritildyti balsai“, A. Achmatovos „Rinktiniai eilėraščiai“, M. Zoščenkos „Apsakos ir apsakymai“, N. Kliujevo, O. Mandelštamo raštų rinkiniai.

Leidyklos leidžiamos knygos daugiausia buvo spausdinamos Niujorko spaustuvsė.

1.5. COPE leidykla (COPE Publishers; Издательство ЦОПЭ; издательство ЦОПЭ из СССР)

Centrinis politinių išėivių iš SSRS susivienijimas (Центральное объединение политических эмигрантов из СССР, COPE) veikė Vakarų Europoje ir JAV 1951–1963 m. Organizacija, kurios centras buvo Miunchene, siekė vienyti pokarinių dešimtmečių politinius pabėgėlius iš SSRS, telkti juos vadinamuosiuose draugystės namuose, veikusiuose VFR, JAV ir kitur [2; 95].

1951–1955 m. Miunchene buvo suformuota organizacijos leidykla ir spaustuvė. COPE leidykla leido daugiausia propagandinius, publicistinius ir politologinius spaudinius rusų kalba – knygas, brošiūras, atsišaukimus, taip pat mėnesinį žurnalą „Svoboda“ («Свобода») ir almanachą „Mosty“ («Мосты») [54]. Leidykloje buvo išleistos A. Avtorchanovo, A. Baikalovo, N. Gradobojevo (Levo Dudino), S. Jurasovo (V. Žabinskio), P. Kovalevskio, V. Mercalovo, V. Nikolajevo, N. Valentinovo, kitų autorių publicistinės ir politologinės knygos. Leidykla išleido V. Dudincevo, L. Osipovos, B. Zaicevo, J. Zamiatino ir kitų prozos kūrinių, antologiją „Literatūrinė išeivija“, S. Makovskio „Sidabro amžiaus Parnase“, filosofų, sociologų R. Arono ir P. Vesiolovo vertingų darbų.

Greta propagandinio žurnalo „Svoboda“ leidykla leido vertingą tęstinį leidinį – literatūros, meno ir politikos almanachą „Mosty“ («Мосты»). Almanachas ėjo Miunchene 1958–1970 m. Kai 1963 m. COPE nutraukė veiklą, almanachą ir knygas rusų kalba Miunchene iki 1970 m. leido formaliai sukurta Užsienio rašytojų draugija. Almanachas skleidė „tiltų tarp išeivijos ir Vakarų šalių inteligentijos vienoje pusėje ir SSRS nonkonformistinės inteligentijos kitoje pusėje tiesimo“ idėją. Leidinį redagavo G. Chomiakovas, rašęs G. Andrejevo slapyvardžiu.

Leidyklos spaudiniai, ypač atsišaukimai ir almanachas „Mosty“, buvo siunčiami į SSRS oro balionais, platinami leidyklos „Posev“ leidinių platinimo sistemoje ir Knygų mainų projekto tinkle [69].

1.6. Tarptautinė literatūros bendrija (Inter-Language Literary Associates, ILLA; Международное литературное содружество, МЛС)

Tarptautinė literatūros bendrija buvo Knygų mainų projekto leidykla, veikusi nuo 1961 m. Vašingtone.

„Tamizdato“ pradžia įprasta laikyti 1957–1958 metus. Tuomet Milano (Italija) leidykla „Feltrinelli“ išleido išgarsėjusį B. Pasternako romaną „Daktaras Živago“, kurį prieš tai atsisakė skelbti SSRS leidyklos ir literatūriniai žurnalai [84]. 1958 m. knygos autoriui buvo suteikta Nobelio literatūrinė premija. Vėliau romanas „Daktaras Živago“ buvo nelegaliai platinamas Sovietų Sąjungoje [33]. Rusijoje romanas pirmą kartą buvo viešai paskelbtas tiktai po 30 metų – 1988 m. žurnale „Novyj mir“ («Новый мир»).

Leidyklos veiklos pradžia laikoma viena pirmųjų „tamizdato“ knygų – 1961 m. Miunchene nenurodytos leidyklos išleista rusų poezijos rinktinė „Paslėpta sovietinė mūza“. Į rinktinę, pavadintą modifikuota XIX a. rusų revoliucionieriaus, publicisto ir poeto Nikolajaus Ogariovo fraze, buvo įtraukti SSRS neskelbiami rusų literatūros klasikų, vadinamojo Sidabro amžiaus autorių ir to meto rusų rašytojų kūriniai. Greta F. Dostojevskio novelių rinktinėje buvo lig tol neskelbtos A. Volpino-Jesenino (pirmasis „tamizdato“ autorius, paskelbęs kūrybą tikra savo pavarde), A. Jegunovo (Nikoliovo slapyvardžiu) ir B. Sluckio (anonimiškai) eilės. Rinktinę parengė ir redagavo kelių

JAV universitetų rusų literatūros dėstytojas, literatūrologas ir rašytojas Borisas Filipovas (Filistinskis) [65].

Leidykloje, kurios branduolį sudarė du rusų literatūros specialistai – B. Filipovas (Filistinskis) ir prof. Glebas Struvė, buvo redaguojami ir išleisti lig tol neskelbti žinomų rusų rašytojų ir poetų rinkiniai raštai (A. Achmatovos, N. Gumiliovo, Viačeslavo Ivanovo, N. Kliujevo, O. Mandelštamo, B. Pasternako, M. Vološino, N. Zabolockio, J. Zamiatino). Be to, leidykla leido J. Anenkovo, J. Brodskio, S. Franko, V. Kandinskio, M. Zoščenkos ir kitų kūrybą, SSRS kitaminčių autorių Julijaus Danieliaus (Nikolajaus Aržako slapyvardžiu) ir Andrejaus Siniavskio (Abramo Terco slapyvardžiu) kūrinius [29; 85].

Leidyklos leidžiamas knygas spausdino Niujorko ir Miuncheno spaustuvės. Knygose buvo nurodomos įvairios tikros ir netikros jų leidimo vietos – Vašingtonas, Niujorkas arba Miunchenas, kartais tiesiog – JAV arba Vokietija. Kai kuriose knygose leidimo vieta buvo nenurodoma.

Leidyklos knygos patekdavo tiek į Knygų mainų projekto spaudinių platinimo tinklą, tiek į rusų išėivijos knygynus. 1968 m. B. Filipovas (Filistinskis) pasitraukė iš leidyklos vadovo pareigų ir ėmė bendradarbiauti Londono leidykloje „Overseas Publications Interchange Ltd.“ ir A. Neimano knygų prekybos ir leidybos organizacijoje Miunchene, o jo įsteigtos leidyklos veikla pamažu nyko. Leidykla leido knygas iki aštuntojo dešimtmečio vidurio.

1.7. Leidykla „Overseas Publications Interchange Ltd.“ (OPI)

Leidykla vykdė Knygų mainų projektą ir iš esmės tęsė Vašingtone veikusios Tarpautinės literatūros bendrijos veiklą [95]. Leidykla veikė Londone 1968–1992 m., leido knygas rusų ir anglų kalbomis. Iki devintojo dešimtmečio leidyklai vadovavo Andrejus Stypulkovskis (A. Stypulkowsky's), o paskui Serafimas Miloradovičius ir Nina Karsov (Karsov-Schechter).

Leidykla daugiausia leido atsiminimus, publicistiką, politologijos, istorijos ir sovietologijos knygas. Leidykloje pasirodė atsiminimų knygų (V. Maklakovo, V. Nabokovo, N. Polianskio, K. Zinovjevo ir kt.); publicistikos kūrinių (J. Družnikovo, G. Herling-Grudzinski'o, V. Malyševo, S. Petrovo, A. Remizovo, V. Rybakovo ir kt.), politologijos veikalų (A. Fedosejevo, F. Hajeko, J. Rossi, D. Šturman ir kt.), kultūrologinių N. Arsenjevo darbų. Leidykla išleido daug istorikų (S. Andrejevo, J. Felštinskio, M. Gelerio, A. Nekričo, M. Pokrovskio, M. Rajevo, I. Zemcovo ir kt.) darbų, literatūrologų B. Filipovo (Filistinskio), M. Razumovskajos, Glebo Struvės, Nikitos Struvės tyrimus, vokiečių literatūrologo V. Kazako literatūrologinį veikalą „XX a. rusų literatūros žodynas“ (1988 m.). Grožinės literatūros knygų leidykla išleido nedaug – rašytojų Viktoro Nekrasovo, F. Kandelio, B. Pilniako, F. Stepuno ir kitų kūrinių.

XX a. aštuntajame–devintajame dešimtmetyje buvo išleisti disidentinio judėjimo dalyvių A. Amalriko, P. Litvinovo, L. Pliuščio, G. Svirskio ir kiti kūriniai, disidentų judėjimą nagrinėjančios S. Blocho, N. Karsov, P. Reddaway'us, B. Šragino ir kitos knygos. Leidykla leido vadinamųjų A. Sacharovo svarstymų, kurių sesijas Tarptautinis A. Sacharovo svarstymų komitetas rengdavo nuo 1974 m. Vakarų Europos šalių ir JAV sostinėse (Kopenhagoje, Londone, Vašingtone ir kt.), darbus.

1992 m. leidykla išleido lenkų rašytojo, publicisto J. Mackiewicziaus straipsnių ir apybraižų rinkinį „Nuo Vilijos iki Izaro“, kuriame nemaža vietos skiriama atsiminimams apie tarpukario Vilnių ir Kauną.

Leidykla artimai bendradarbiavo su Tarptautine literatūros asociacija – leidyklos išleistus leidinius platino asociacijos regioniniai punktai, ypač jos punktas Londone – knygų firma „UBEX“, taip pat rusų išėivijos knygynai [60].

1.8. Tarptautinė literatūros asociacija (Associazione Letteraria Internazionale, ALI; International Literary Association, ILA; Международная литературная ассоциация, МЛИА)

Tarptautinė literatūros asociacija buvo Knygų mainų projekto leidybos ir spaudinių sklaidos organizacija, veikusi Romoje nuo 1969 metų.

Asociacijai iki 1974 m. vadovavo Jackas Stewartas, po to – Liudmila Torn. Asociacijos leidžiamų spaudinių redaktoriumi buvo R. Shanklandas [60; 83].

Asociacija išleido apie 25 istorines, politologines, publicistines, grožinės literatūros knygas – A. Camus „Svetimas“, R. Conquesto „Didysis teroras“; M. Gorkio „Per ankstyvos mintys“, V. Nabokovo „Lužino gynimas“, G. Orwello „Katalonijai atminti“, L. Shapiro „Sovietų Sąjungos komunistų partija“ ir kitas. [83]. Asociacija knygas leido ne savo vardu, o kitų veikiančių Italijos ir Prancūzijos leidyklų vardu. Dažniausiai asociacijos parengti knygų vertimai buvo leidžiami Florencijos leidyklos „Aurora“, Paryžiaus leidyklų „Editions de la Seine“ ir „Editions Victor“ vardu [30].

1973 m. asociacija Paryžiaus leidyklos „Editions de la Seine“ vardu išleido A. Volpino-Jesenino (A. Volpino) pagarsėjusį atmintinių rinkinį „Juridinė atmintinė“. Rinkinyje buvo paskelbta 1968 m. parašyta „Atmintinė tiems, kuriems gresia tardymas“, dar prieš išleidžiant knygą Paryžiaus leidykloje „samizdato“ dėka tapusi nepažeidžiamu vadovėliu opozicinio judėjimo Sovietų Sąjungoje dalyviams.

Daugelis asociacijos leidžiamų knygų buvo spausdinamos Briuselyje. Dalis spaudinių buvo išleisti be leidimo metų arba nurodant kontrafaktinius leidimo metus.

Asociacijos būstinėje Romoje, jos regioniniuose punktuose, Italijos, Graikijos, Šiaurės Prancūzijos, Belgijos ir kitų šalių uostuose buvo platinamos asociacijos, kitų leidyklų ir leidybos organizacijų („YMCA-Press“, „Posev“, Aleksandro Gerceno fondo ir kt.) išleistos knygos ir žurnalai („Posev“, „Grani“ ir kt.) [60]. Asociacijos regioniniame punkte Paryžiuje – vadinamajame Anitos Rutčenko knygyne, kurio vedėja dirbo

Ana Rutčenko, mėgo lankytis ir įsigyti knygų turistai ir specialistai, laikinai išvykusieji iš SSRS.

*1.9. A. Neimano knygų prekyba ir leidykla
(A. Neimanis Buchvertrieb und Verlag; Книготорговля и
издательство А. Нейманис, Книжное дело А. Нейманис)*

Knygų mainų projekto leidybos ir spaudinių sklaidos organizacija, veikusi nuo 1969 m. Miunchene. Organizacijos vadovas buvo išeivis iš Latvijos A. Neimanis [7; 95].

Organizacija leido ir platino SSRS neleidžiamas knygas rusų kalba – rusų rašytojų prozos kūrinius (J. Bolšuchino, V. Nikolajevo, B. Pilniako, V. Romanovo, O. Sofonovos ir kt.), atsiminimus, istorines knygas. Reikšmingiausi organizacijos leidiniai buvo N. Kliujevo „Raštai“ (2 tomai) ir J. Zamiatino „Raštai“ (4 tomai). Raštus redagavo prof. G. Struvė, B. Filipovas (Filistinskis) ir J. Žiglevič. Kai kuriose knygose jų leidimo vieta nenurodyta.

Organizacija artimai bendradarbiavo su Tarpautine literatūros asociacija, skleidė savo ir leidyklos „Posev“ išleistas knygas A. Neimano knygyne Miunchene, dalyvavo 1972 m. ir 1974 m. rusų knygų parodose Paryžiuje [60].

*1.10. Aleksandro Gerceno fondas (Alexander Herzen Stichting;
Alexander Herzen Foundation; Фонд имени Герцена)*

Sovietų Sąjungoje sklidusių „samizdato“ kūrinių ir dokumentų rinkimo, leidybos ir „tamizdato“ sklaidos organizacija, veikusi Amsterdame [10; 91]. Fondas buvo įsteigtas 1969 m. ir veikė iki devintojo dešimtmečio pabaigos. Fondo tikslas buvo leisti iš SSRS gaunamus rankraščius ir įvairius dokumentus, kurie ten tuo metu negalėjo būti paskelbti.

Fondą įsteigė Nyderlandų ir JAV literatūrologai ir politologai, visuomenės veikėjai Franzas Jakubowskis, Karelas van het Reve ir kiti. Fondo prezidentas buvo Amsterdamo universiteto Rusijos istorijos profesorius Janas Vilemas Bezemeris. Fonde dirbo žurnalistas, vėliau Leideno universiteto (Nyderlandai) rusų literatūros profesorius Karel van het Reve, Londono universiteto šiuolaikinės Rusijos istorijos vyresnysis lektorius Peteris Brianas Reddaway'us, Nyderlandų politologas Chenkas Volzakas ir kiti [71].

Fondas išleido Sovietų Sąjungos demokratinio judėjimo programą [91], A. Amaliko, R. Medvedevo ir kitų politines, publicistines, istorines knygas ir brošiūras, socialdemokratinio „samizdato“ biuletenio „Političeskij dnevnik“ («Политический дневник», 1964–1970 m.; redagavo ir leido R. Medvedevas), plačiai rašiusio apie disidentinį judėjimą Sovietų Sąjungoje, išsamų straipsnių rinkinį tuo pačiu pavadinimu („Politinis dienynas“, t. 1–2, 1972 ir 1975 m.). Fondas atskirais spaudaiiais

1968–1970 ir 1979 metais leido nelegalų Maskvos biuletinį „Chronika tekuščich sobytij“ («Хроника текущих событий»; „Dabartinių įvykių kronika“; nuo 1970 m. biuletinį leido Niujorko leidykla „Chronika“), o nuo 1974 metų – dar ir metinį leidinį „Almanach Samizdata: nepodcenzurnaja myslj v SSSR“ («Альманах Самиздата: неподцензурная мысль в СССР»; „Annals of Samizdat: Uncensored Thought in the URSS“, rusų k.).

1969 metais fondas išleido žinomo disidentu A. Amalriko tais pačiais metais parašytą esė „Ar sulauks Sovietų Sąjunga 1984 metų?“ [96]. Esė pateikiama autoriaus suformuluota koncepcija dėl SSRS artimiausios ateities, gana skeptiškai vertinamas tiek tuometinės sovietinės santvarkos stabilumas ir galima SSRS gyvavimo trukmė, tiek tuo metu hipotetinės demokratinės pertvarkos šalyje galimybės ir galimybės ugdyti demokratinę visuomenę Rusijoje.

Nuo 1971 metų fondas leido knygų seriją „Samizdato biblioteka“. Tais pačiais metais buvo išleistas P. Litvinovo parengtas dokumentų rinkinys „Ketverto procesas. A. Ginzburgo, J. Galanskovo, A. Dobrovolskio ir V. Laškovo bylos medžiagos rinkinys“.

Fondo spaudiniai buvo spausdinami Amsterdame ir Londone. XX a. aštuntajame dešimtmetyje fondo kurjeriai veždavo fondo ir kitų užsienyje veikusių leidyklų leidinius, iš jų ir čia paminėtus, į Maskvą, o į užsienį išveždavo rankraščius [80]. Fondas gaudavo knygų iš Tarptautinės literatūros asociacijos, Biblijos vertimų instituto ir kitų leidybos organizacijų. Fondo kurjeris Ch. Volzakas aštuntojo dešimtmečio pradžioje veždavo „tamizdato“ leidinius Maskvos disidentams P. Jakirui, V. Krasinui ir kitiems.

1.11. Naujoji A. Čechovo leidykla (Chekhov Publishing Corporation; Издательство имени Чехова)

Naują Knygų mainų projekto leidyklą populiariu iki 1956 m. veikusios A. Čechovo leidyklos pavadinimu 1969 m. Niujorke įsteigė žinomas JAV leidėjas, mecenatas ir žmogaus teisių gynėjas Edwardas Kline'as [58; 104]. Leidykla leido knygas rusų kalba Vakarų šalių gyventojams ir „tamizdato“ knygų skaitytojams Sovietų Sąjungoje.

Leidykloje pasirodė J. Brodskio poezijos rinkinys „Sustojimas dykumoje“, L. Čiukovskajos apysaka „Nusileidimas po vandeniu“, A. Jakobsono studija „Tragedijos pabaiga“, A. Kestlerio romanas „Akinanti tamsa“, B. Livšico atsiminimų knyga „Pusantraakis šaulys“, M. Zoščenkos apysaka „Prieš saulėtekį“ ir kitos knygos [52; 104]. 1990 m. leidykla paskelbė akad. A. Sacharovo atsiminimų knygas. Leidyklos išleistos knygos buvo siunčiamos į SSRS [59].

Vėliau, XX a. devintajame ir dešimtajame dešimtmečiais, leidykla knygas leido epizodiškai.

1.12. Leidykla „Chronika“ („Chronika Press“; „Klironika“, „Klironika Press“; Издательство «Хроника»)

Leidykla veikė Niujorke 1973–1984 m. Ją įsteigė Valerijus Čalidzė, Edwardas Kline'as ir Peteris Brianas Reddaway'us [58; 79].

Leidykla rengė ir spausdino knygas rusų ir anglų kalbomis, daugiausia skirtas žmogaus teisių ir disidentų judėjimo klausimams. Leidykla išspausdino L. Aleksejevos, J. Barabanovo, V. Bukovskio, V. Čalidzės, L. Čiukovskajos, P. Grigorenkos, D. Kaminskajos, E. Kline'o, L. Kopelevo, M. Landos, A. Marčenkos, A. Sacharovo, V. Turčino, kitų autorių straipsnių ir dokumentų rinkinių, veiklos apžvalgų, publicistikos ir politikos knygų.

Leidykla rusų ir anglų kalbomis leido du informacinius žurnalus – „Chronika zaščity prav v SSSR“ («Хроника защиты прав в СССР»; „A Chronicle of Human Rights in the URSS“, „Teisių Sovietų Sąjungoje gynimo kronika“; 1973–1983 m.) ir „Chronika tekuščich sobytij“ («Хроника текущих событий»; „Dabartinių įvykių kronika“, rusų kalba 1970–1984 m., nuo 1975 m. dar ir anglų kalba „A Chronicle of Current Events“) [58; 74]. Pastarasis žurnalas, kaip ir tarptautinės organizacijos „Amnesty International“ nuo 1971 m. Londone leistas žurnalas „A Chronicle of Current Events“, atkartodavo nelegalaus Maskvos biuletenio tuo pačiu pavadinimu pranešimus. Nuo 1974 m. buvo leidžiamas informacinio biuletenio „Chronika tekuščich sobytij“ neperiodinis priedas „Archiv 'Chroniki'“ («Архив 'Хроники'»).

Leidyklos leistuose biuleteniuose buvo skelbiami pranešimai apie disidentinio judėjimo įvykius Sovietų Sąjungoje, kartu ir Lietuvoje, nelegalių Lietuvos leidinių „Lietuvos katalikų bažnyčios kronikos“ („Lietuvos katalikų bažnyčios „Kronikos“), „Aušra“, „Laisvės šauklys“, „Varpas“ ir kitų vertimai į rusų kalbą, Lietuvoje veikusios neoficialios Helsinkio susitarimų stebėjimo grupės dokumentai [33].

Naudodamasi leidyklos sukauptu dokumentų ir leidinių archyvu, XX a. devintojo dešimtmečio pradžioje žinoma žmogaus teisių gynėja L. Aleksejeva, tuo metu gyven-dama JAV, parašė „Kitamintystės Sovietų Sąjungoje istoriją. Naujausias periodas“. Knygos pirmąją laidą leidykla paskelbė 1984 metais.

Leidyklos knygos ir periodiniai leidiniai („Chronika zaščity prav v SSSR“, „Chronika tekuščich sobytij“, „Archiv 'Chroniki'“) buvo siunčiami į Sovietų Sąjungą.

1.13. Leidykla „Chalidze Publications“
(Издательство «Чалидзе Паблицейшенс»)

Leidykla buvo įsteigta vietoj leidyklos „Chronika“ ir veikė 1979–1991 m.: iki 1983 m. Niujorke, o po to Bensone, Vermonto v-ją, JAV. Ją įsteigė Valerijus Čalidzė, remiamas Jeilio universiteto (Yale University) dėstytojo Edwardo Kline'o [33; 79].

Leidykla rusų ir anglų kalbomis išleido daugiau kaip 100 knygų: filosofijos veikalų (G. Fedotovo, S. Kierkegaard'o, F. Nietzsche's, B. Russello ir kt.), istorijos knygų

(N. Jevreinovo, R. Orlovos ir kt.), politologijos (V. Čalidžės, S. Dukelskio, R. Medvedevo, B. Nikolajevskio ir kt.), religijotyros darbų (T. Drozdovos, J. Mejendorfo ir kt.), publicistikos kūrinių (V. Bukovskio, V. Čalidžės, L. Kopelevo, Viktoro Krasino, A. Zimino (Leonido Krasino) ir kt.), grožinių knygų (J. Aleškovskio, A. Kestlerio ir kt.), atsiminimų (N. Chruščiovo, L. Čiukovskajos, N. Valentinovo ir kt.). 1988 m. leidykla išleido V. Čalidžės parengtą veikalą „Komunistinė opozicija Sovietų Sąjungoje 1923–1927 m.: iš Levo Trockio archyvo“ (4 tomai).

Leidykla 1981–1988 m. leido nereguliarų leidinį „SSSR: Vnutrennije protivorečija“ („СССР: внутренние противоречия“; „SSRS: vidiniai prieštaravimai“), o vėliau – naujų knygų, pasirodančių SSRS, periodinę apžvalgą „Russia“ anglų kalba. Dalis leidyklos spaudinių patekdavo į Sovietų Sąjungą.

1.14. Leidykla „Ardis“ („Ardis Publishers“; *Издательство «Ардис»*)

Leidyklą Ann Arbore, Mičigano v-ja, JAV, 1971 m. įsteigė Mičigano universiteto literatūrologai rusistai Carlos Profferis ir jo žmona Ellendea Proffer [26; 51; 98].

Leidykla anglų ir rusų kalbomis pirmiausia leido knygas, kurios nebuvo leidžiamos SSRS, taip pat rusų literatūros žurnalą „Russian Literature“ („Rusų literatūra“).

Leidykla skatino rusų literatūros tyrimus ir intensyviai publikavo rusų rašytojų kūrinius – XIX a. klasikų (F. Dostojevskio, M. Lermontovo, A. Puškino, I. Turgenevo ir kt.), XX a. pirmosios pusės (M. Bulgakovo, V. Chodasevičiaus, O. Mandelštamo ir kt.), naujausių rusų rašytojų (V. Aksionovo, A. Bitovo, J. Brodskio, S. Dovlatovo, N. Gorbanevskajos, S. Sokolovo, V. Voinovičiaus ir kt.) [98]. Leidykla paskelbė nemaža Sovietų Sąjungoje nespausdintų M. Cvetajevos, O. Mandelštamo, V. Nabokovo ir kitų kūrinių. XX a. aštuntajame ir devintajame dešimtmetyje leido knygas anglų kalba – daugiausia rusų, taip pat ukrainiečių, lenkų ir kitų Rytų Europos tautų išeivijos autorių kūrinius, jų vertimus, informacinius leidinius, kritikos darbus. Leidykloje anglų kalba pasirodė teminės rusų literatūros antologijos ir kiti rusų literatūros darbai.

1978–1983 m. buvo išleistos V. Nabokovo knygos „Trys krantai“, „Neviltis“, „Šnipelis“, „Eilės“, „Lužino gynimas“, „Karalius, dama, valetas“, „Kvietimas mirties bausmei“, „Pninas“; 1982 m. – Č. Milošo veikalas „Poetikos traktatas“ (rusų k., iš lenkų k. vertė N. Gorbanevskaja), A. Amalriko publicistikos knyga „Disidentų užrašai“, N. Gorbanevskajos eilėraščių rinkinys „Medinis angelas“, F. Iskandero antiutopinė apysaka „Triušiai ir smaugliai“ ir kitos knygos. Šios knygos buvo atsiųstos į Maskvą ir Sankt Peterburgą, tapo to meto sąlygomis gana populiarios [59]. 1979 m. leidykla išleido prieš metus Maskvoje sudarytą ir sumaketuotą 23 autorių (A. Achmadulinos, V. Aksionovo, A. Bitovo, F. Iskandero, S. Lipkino, I. Lisnianskajos ir kt.) neskelbtų kūrinių literatūros almanachą „Metropolis“.

Leidyklos knygos buvo verčiamos geriausių JAV vertėjų ir rusistų kruopščiai parengtos spaudai, pateikiami platūs komentarai ir papildomi duomenys. 1983 m.

išleisti I. Turgenevo „Laiškai“, kuriuos išvertė D. Lowe, buvo pripažinta viena geriausių JAV pasirodžiusių knygų.

2002 m. šią leidyklą įsigijo JAV leidykla „The Overlook Press“ (Niujorkas ir Vudstokas, Niujorko v-ja, JAV). Leidykla spausdina akademinis ir mokomuosius spaudinius anglų kalba – rusų literatūros kūrinių vertimus, informacinius leidinius, kritikos darbus.

1.15. Leidykla „Trečioji banga“ („The Third Wave“; Издательство «Третья волна»)

Leidyklą, pavadintą pabrėžiant jos steigėjų priklausymą trečiajai porevoliucinei rusų išėivijos bangai, 1976 m. Montgerone (Monžerone) prie Paryžiaus įsteigė vertėjas ir publicistas, meno kūrinių kolekcininkas ir parodų organizatorius Aleksandras Glezeras [45]. 1980 m. leidykla persikėlė į Jersey City, netoli Niujorko, Niu Džersio v-ja, JAV, o 1992 m. – į Maskvą.

Leidykla leido literatūros, visuomeninį politinį ir filosofijos almanachą „Tretja volna“ («Третья волна»; 1976–1986, 1997 m.), literatūros žurnalą „Strelec“ («Стрелец»; nuo 1984 m.), išspausdino apie 60 prozos, poezijos, publicistikos, atsiminimų knygų rusų kalba, kai kurias jų kartu su Paryžiaus leidykla „Albatros“ – A. Glezero, V. Maksimovo, J. Terapiano, G. Vladimovo, V. Voinovičiaus ir kitų kūrinius [45]. Leidykloje pasirodė J. Brodskio „Rinktiniai raštai“ (4 tomai), menotyros monografijos, knygų serijos „Naujosios rusų poezijos biblioteka“, „Naujosios rusų prozos biblioteka“, „Naujojo rusų meno biblioteka“.

Nuo 1980 m. leidykloje parengtų knygų antraštiniame lape ir periodinių leidinių paantraštėje buvo nurodoma, kad jie išleisti Paryžiuje, Maskvoje ir Niujorke. Leidyklos knygos, žurnalas „Strelec“ ir almanachas „Tretja volna“ buvo nelegaliai platinami Sovietų Sąjungoje.

1.16. Žurnalas „Kontinent“ («Континент»)

Literatūros, visuomeninis politinis ir religinis ketvirtinis žurnalas „Kontinent“ («Континент») buvo įsteigtas Paryžiuje 1974 m. Nuo 1991 m. žurnalas leidžiamas Maskvoje.

Žurnalas buvo sumanytas telkti ir konsoliduoti įvairių Rytų Europos tautų – rusų, lenkų, čekų, vengrų, Rytų Vokietijos išėivijų inteligentijos organizacijas, veikusias įvairiose Vakarų šalyse [101].

Iki pertvarkos pradžios žurnalas buvo svarbiausias antisovietinės publicistikos periodis is leidinys. Jis daugiausia skelbdavo rusų išėivijos ir „samizdato“ kūrinius [61]. Retkarčiais jame pasirodydavo ir kai kurių Lietuvos, Latvijos, kitų šalių disidentų ir išėivijos atstovų straipsnių.

Žurnalo steigėjas ir vyriausiasis redaktorius 1974–1992 m. buvo rašytojas Vladimiras Maksimovas. Nuo 1992 m. žurnalą redaguoja Igoris Vinogradovas.

1974–1991 m. žurnalas buvo leidžiamas Vakarų Europoje: žurnalo redakcija buvo Paryžiuje, o tiražas spausdintas Frankfurte prie Maino veikusioje Rusijos solidaristų Liaudies darbo sąjungos spaustuviėje [95]. Didžioji žurnalo tiražo dalis buvo skleidžiama Sovietų Sąjungoje (Archangelske, Karaliaučiuje, Maskvoje, Sankt Peterburge, Novosibirske ir kt.) atvykstančių Pasipriešinimo internacionalo narių, jūrininkų, turistų, įvairių delegacijų narių [61].

*1.17. Religinių ir dvasinio turinio knygų leidykla „Žiznj s Bogom“
(„La Vie avec Dieu“; Издательство «Жизнь с Богом»)*

Leidykla veikė Briuselyje 1945–2000 m. Ją įsteigė ir jai vadovavo Irina Posnova, vėliau nuo šeštojo dešimtmečio pabaigos – kartu su Antonijumi Ilcu [63].

1954 m. Vatikano Rytų bažnyčių kongregacijos (Roma) vadovo kardinolo E. Tisserano iniciatyva Briuselyje buvo įsteigtas religinis „Rytų krikščionybės židiny“ („Foyer Oriental Chretien“), į kurį buvo įtraukta leidykla „Žiznj s Bogom“ ir rusų išsvijotų katalikų bendruomenė.

Per 55 veiklos metus leidykla iš viso išspausdino daugiau nei 160 knygų bendru tiražu, viršijančiu 2,0 mln. egz. [107]. Buvo išleista vadinamoji „Briuselio Biblija“, rusų filosofų ir poetų – V. Solovjovo „Raštai“ (13 tomų 7 knygomis, 1966–1970 m.), Viačeslavo Ivanovo „Rinktiniai raštai“, taip pat žinomi veikalai – M. Gavrilovo „Biblinės teologijos žodynas“, V. Solovjovo „Rusų idėja“ ir kiti. Leidykloje pasirodė rusų ir kitų tautų filosofų, mąstytojų, rašytojų, dvasininkų N. Arsenjevo, D. Dudko, V. Iljino, J. Kornijevskio, F. Lellote, Luko (V. Voino-Jasenevskio), F. Mauriaco, D. Merežkovskio, M. Posnovo, S. Tyszkiewicziaus ir kitos knygos, daug bažnytinės šviečiamosios ir mokomosios literatūros.

1969 m. leidykla anonimiškai išspausdino pirmąjį Rusijos mąstytojo protojerėjaus Aleksandro Menio veikalą „Dangus žemėje“. Tai prilygo A. Solženycino knygų pasirodymui leidykloje „YMCA-Press“ 1968 m. Kaip daugelis A. Solženycino knygų pirmą kartą buvo išleistos leidykloje „YMCA-Press“, taip dauguma A. Menio fundamentalių veikalų („Žmonijos sūnus“; religijos istorija „Kelio, tiesos ir gyvenimo beiškant“, 6 tomai, I laida, 1970–1983 m., II laida, 1981–1987 m. ir kt.) pirmą kartą pasirodė leidykloje „Žiznj s Bogom“. Iki pat viešumo laikotarpio dėl gresiančių represijų A. Menio knygos buvo leidžiamos arba anonimiškai, arba Andrejaus Bogoliubo ir Emanuilo Svetlovo slapyvardžiais. Nuo 1969 m. dvi dešimtis metų leidykla kasmet išleisdavo po vieną dvi A. Menio knygas. Iki 2003 m. vidurio A. Menio knygos, ypač veikalai „Žmonijos sūnus“, „Kelio, tiesos ir gyvenimo beiškant“, įvairių leidyklų buvo išleistos 14 kalbų bendru 6,0 mln. egz. tiražu [107]. Kai kurios leidyklos „Žiznj s Bogom“ knygos pasirodė be leidimo metų.

Leidykloje ėjo religinis žurnalas, iš pradžių pavadinimu „Russkij katoličeskij vestnik“ («Русский католический вестник»; 1951–1952 m.), po to „Rossija i Vselenskaja cerkovj“ («Россия и Вселенская церковь»; 1953–1970 m.), dar vėliau „Logos“ («Логос»; nuo 1971 m.).

1962 m. Helsinkyje KGB agentai pagrobė „Rytų krikščionybės židinio“ darbuotoją, vieną leidyklos autorių šventiką Joaną Kornijevskį, vykdžiusį religinių knygų sklaidos veiklą [63]. Nuo 1962 m. leidyklos knygų ekspedicijos tarnybai, nuolat siuntusiai religines knygas į SSRS, vadovavo protojerėjus Kirilas Kozina.

1990 m. leidykla paskelbė rusų filosofo A. Vanejevo atsiminimus „Dveji metai Abezėje. L. Karsavinui atminti“ ir G. Vettero biobibliografinę apybraižą, skirtą L. Karsavinui. Leidyklos knygos iš pradžių pamažu, o nuo XX a. septintojo dešimtmečio vidurio vis plačiau keliavo į Rusiją, pasiekdamos ir kitas Rytų Europos šalis.

1.18. Biblijos vertimų institutas (Institutet för Bibelöversättning, IFB; Institute for Bible Translation, IBT; Институт перевода Библии, ИПБ)

Biblijos vertimų institutą Švedijoje 1973 m. įsteigė kroatų išeivis slavistas, poetas Borislavas Arapovichius [21]. Institutas veikė Bromma, Stokholmo priemiestyje. Pirmaisiais veiklos metais (1973–1979 m.) institutas vadinosi Rytų Biblijos institutu (East Bible Institute). Vėliau instituto filialas buvo įsteigtas Helsinkyje, o 1990 m. daugelis instituto darbuotojų persikėlė į Maskvą, kur lig šiol tęsia Biblijos vertimų ir leidybos veiklą [22].

XX a. aštuntajame–devintajame dešimtmetyje instituto darbuotojai Biblijos tekstams versti pasitelkdavo vertėjus iš Rytų Europos tautų išeivijos. Jų parengti pradiniai vertimų rankraščiai buvo koreguojami surastų nelegalių tekstų korektorių, o vėliau ir vertėjų, gyvenusių Sovietų Sąjungoje. Vertimų, kurių tekstus reikėjo koreguoti tobula šnekamąja kalba, rankraščiai dažniausiai buvo vežami į SSRS ir atgal į Švediją per Suomijos teritoriją paslėpti turistų aprangoje, bagaže arba automobilių slėptuvėse.

Institutas leido ir tebeleidžia „Bibliją“, „Aiškinamąją Bibliją“, „Bibliją vaikams“ ir kitas religines knygas rusų, ukrainiečių, baltarusių, estų, latvių, lietuvių, kitomis Rytų ir Vidurio Europos, Rusijos tautų kalbomis. 1983 m. institutas išleido dvi pirmąsias „Biblijos vaikams“ laidas – lietuvių ir rusų kalbomis (tiražai buvo po 5000 egz.) [21]. Paskui knyga buvo verčiama į kitas kalbas. Išleista 30 kalbų bendru 8,0 mln. tiražu, ji tapo gana populiari Rytų Europoje. Knygos laidos, iš jų lietuvių ir rusų kalbomis, buvo leidžiamos pakartotinai.

Pastaraisiais metais institutas yra Biblijos vertimų asociacijos „Wycliffe Associates“ (Rhyl, Didžioji Britanija) viena vertimų agentūrų [22]. Instituto partneriai – to paties pavadinimo autonominiai institutai veikia Švedijoje, Suomijoje, JAV, Kanadoje ir Didžiojoje Britanijoje, koordinuojami pagrindinės instituto įstaigos Maskvoje.

2. Rusų išeivijos ir kitų užsienyje išėjusių leidinių sklaida Rytų Europos šalyse

Rusų išeivijos literatūra Lietuvą, Rusiją ir kitas kaimynines šalis pasiekdavo įvairiais keliais.

Leidyklos „Posev“ ir kitiems Rusijos solidaristų Liaudies darbo sąjungos (LDS) leidiniams leisti ir platinti 1950–1954 m. buvo suformuotas leidyklos periodinių leidinių redakcinis ir sklaidos kompleksas [95]. Tuo laikotarpiu buvęs Prancūzijos pasipriešinimo judėjimo dalyvis Vigenas Nersesianas, vykdydamas Rusijos laisvės kovos sąjungos (SBSR) žurnalo „Vozroždenije“ («Возрождение»; Paryžius) redakcijos, kurioje jis dirbo, ir LDS Centro užduotis, vykdavo į Suomiją, Jugoslaviją, Čekoslovakiją [42]. Šiose šalyse jis formavo ryšio kanalus literatūrai į SSRS persiųsti. Suformuotam LDS spaudinių sklaidos kompleksui vadovavo žurnalo „Posev“ vyriausiasis redaktorius. Kompleksą sudarė leidyklos „Posev“ knygų leidybos ir periodinių leidinių redakcijos, ekspedicija, leidyklos generalinės ir prekybos atstovybės. Tokios atstovybės veikė Vakarų Europos šalyse, JAV, Brazilijoje, Venesueloje, Izraelyje, Japonijoje, Australijoje. Komplekso vadovai ir darbuotojai pasiūlė ir pradėjo naudoti, tobulino ir modifikavo daugelį nelegalių literatūros siuntimo ir sklaidos metodų [44].

Rusų išeivijos ir kiti užsienyje išleisti rusų kalba leidiniai buvo platinami Sovietų Sąjungoje originaliais spaudiniais ir kopijomis: iki XX a. aštuntojo dešimtmečio pradžios nelegaliai buvo gaminamos ir platinamos leidinių fotokopijos, o nuo XX a. aštuntojo dešimtmečio pradžios, nepaisant įvairių valdžios įvestų apribojimų ir griežtos kopijavimo aparatų ir biurų kontrolės, – leidinių fotokopijos arba elektrografinės kopijos (kserekopijos) [33; 59]. Ištraukos tiek iš „tamizdato“, tiek iš „samizdato“ kūrinių (V. Maksimovo, A. Sacharovo, A. Solženycino, G. Vladimovo ir daugelio kitų), iš išeivijoje leistų žurnalų „Grani“, „Kontinent“ ir kitų straipsnių buvo perrašomos ranka arba perspausdinamos spausdinimo mašinėle, o paskui platinamos.

Vieni aktyviausių „tamizdato“ knygų platintojų Maskvoje ir Pamasovyje buvo žinomi disidentai – buvusi leidyklos „Nauka“ («Hayka») redaktorė Liudmila Aleksejeva, akademiko A. Sacharovo žmona Jelena Bonner, Vladimiras Bukovskis, ispanų kalbos specialistas, vienas seniausių „samizdato“ leidinių platintojų Aleksandras Gribanovas, generalas majoras Piotras Grigorenka, Galina Salova-Liubarskaja [83]. Vienas pirmųjų „tamizdato“ spaudinių platintojų Sankt Peterburge buvo poetas, vertėjas, architektūros istorikas Vasilijus Betakis, nuo 1959 m. skleidęs gautus iš užsienio leidinius. 1973 m. jis emigravo į Prancūziją ir tapo žurnalų „Kontinent“ ir „Grani“ redakcijų darbuotoju. Vėliau „tamizdato“ kūrinius Sankt Peterburge platino rašytojai Andrejus Arjevas, Sergejus Dovolatovas, opozicinio judėjimo organizatorius ir dalyvis Levas Volochonskis ir kiti. Minėtų ir kitų „tamizdato“ spaudinių platintojų iš LDS spaudinių sklaidos komplekso, fondo „Pagalba SSRS tikiniesiems“, Tarpautinės literatūros asociacijos ir Tarpauti

literatūros centro punktų užsienyje, iš užsienyje gyvenusių bičiulių ir pažįstamų per užsienio šalių korespondentus, diplomatus, XX a. knygnešius ir kurjerius gaunamos knygos Maskvoje, Pamaskvyje, Sankt Peterburge ir kitur buvo paslapčiomis perfotografuojamos, kopijuojamos, iš dalies arba ištaisai perspausdinamos spausdinimo mašinėlėmis, o fotokopijos, kserokopijos ar atspaudai skleidžiami visuomenėje.

Užsienyje rusų kalba išleisti leidiniai septintajame dešimtmetyje pasiekdavo Maskvą, Sankt Peterburgą, Nižnij Novgorodą, kitus Rusijos miestus [4]. Tame dešimtmetyje Rusijoje nelegaliai daugiausia buvo platinami tokie rusų išeivijoje išleisti leidiniai: V. Arsenjevo (Aleksejaus Poremskio) „Idėjų skatinami“, A. Avtorchanovo „Valdžios technologija“, N. Berdiajevo „Rusijos komunizmo ištakos ir esmė“, M. Džilo „Naujoji klasė“, G. Fedotovo „Naujasis miestas“, LDS programa ir brošiūros, almanachas „Mosty“ (Miunchenas) ir kiti. Aštuntajame–devintajame dešimtmetyje užsienyje išleisti „tamizdato“ leidiniai pasiekdavo Maskvą, Sankt Peterburgą, kitus europinės Rusijos miestus (Saratovą, Voronežą ir kt.), Rygą, Taliną, Vilnių, Kijevą, Šiaurės Kaukazą ir Sibirą (Novosibirską, Tomską) [69]. Kaip rodo rusų išeivijos spaudoje paskelbti duomenys, XX a. aštuntajame–devintajame dešimtmetyje Rusijoje nelegaliai buvo platinamos šios „tamizdato“ knygos: A. Solženycino „Gulago archipelagas“, „Pirmajame rate“, „Vėžininkų korpusas“, „Viena Ivano Denisovičiaus diena“, „Laiškas Sovietų Sąjungos vadams“, „Raštai“ (dažniausiai nedidelio formato laida, išleista leidykloje „YMCA-Press“), „Rinktiniai raštai“ (paprastai mikropublikacinė laida, išleista leidykloje „Posev“), jo parengtas įvairių autorių straipsnių rinkinys „Iš po luitų“, N. Berdiajevo „Raštų rinkinys“, J. Ginzburg „Status maršrutas“, N. Gorbanevskajos eilėraščių rinkiniai, V. Grosmano „Viskas teka...“, V. Maksimovo „Septynios kūrimo dienos“, A. Marčenkos „Mano parodymai“, V. Nabokovo romanai, G. Orwello romanai „1984“ ir „Galvijų ferma“, A. Sacharovo straipsnių rinkinys „Apie šalį ir pasaulį“, Arkadijaus ir Boriso Strugackių „Pasaka apie Trijulę“, „Sraigė pašlaitėje“, V. Šalamovo „Kolymos apsakymai“, A. Trušnovičiaus „Žygdarbio kaina“, G. Vladimovo „Ištikimasis Ruslanas“, V. Voinovičiaus „Ivankiada“, A. Zinovjevo „Švytinčios viršūnės“ [69; 92]. Sovietų Sąjungoje, pirmiausia Maskvoje ir Sankt Peterburge, iš dalies Lietuvoje, Latvijoje ir kituose kraštuose, nuo šeštojo dešimtmečio pradžios buvo platinami rusų išeivijos periodiniai leidiniai „Grani“, „Posev“, „Russkaja myslj“, nuo šeštojo dešimtmečio vidurio – žurnalas „Vestnik Russkovo Studenčeskovo Christianskovo Dviženija“, nuo aštuntojo dešimtmečio vidurio – žurnalai „Kontinent“, „Golos zarubežja“ («Голос зарубежья»; Miunchenas, vyr. redaktorė prof. V. Pirožkova), „Sintaksė“ («Синтаксис», Paryžius), „Strelec“, almanachas „Tretja volna“ [32; 33; 108].

Nemaža knygų iš užsienio Lietuvą, kaip ir Rusiją, Latviją, Estiją, pasiekdavo iš Švedijos ir Suomijos. Stokholme draudžiamos literatūros siuntimą į Baltijos šalis ir Rusiją organizavo ir vykdė išeivių iš šių šalių organizacijos – Estų nacionalinė taryba, Latvijos nacionalinis fondas, Latvijos socialdemokratų darbo partija, LDS ir kitos, taip pat Baltistikos institutas (Baltiska institutet), veikiantis Stokholme nuo 1970 metų. XX a.

šeštajame dešimtmetyje Švedijoje ypač aktyviai veikė LDS uždarojo sektoriaus užsienio operatikos sistemos Švedijos ruožo vadovas Aleksandras Timofejevas, Latvijos nacionalinio fondo pirmininko žymaus latvių poeto Andrejo Egljčio (Eglītis) vadovaujama leidybinė grupė (A. Eglītis, publicistas Andrejs Johansons, poetė Veronika Strelerte), aštuntajame dešimtmetyje – Švedijos spaudos ir radijo žurnalistas, LDS žurnalo „Posev“ korespondentas Alexas Militsas, Tarptautinės literatūros asociacijos Švedijos punkto vadovas Robertas Stewartas, Latvijos socialdemokratų darbo partijos užsienio komiteto pirmininkas Bruno Kalnins [6; 33; 53; 60; 70; 95].

XX a. septintajame–devintajame dešimtmetyje kiekvieną mėnesį Maskvos, Sankt Peterburgo oro uostų muitinėse, Bresto, Užgorodo, kitose pasienio punktų muitinėse ir pasienio tikrinimo postuose, įvairiuose SSRS miestuose ir vietovėse buvo sulaukoma ir konfiskuojama tūkstančiai egzempliorių nelegaliai įvežamų knygų, žurnalų, laikraščių, brošiūrų [19]. Vien tiktai Baltarusijoje iš įvažiuojančių į SSRS užsieniečių 1979 m. buvo konfiskuota 59 000 vnt. antisovietinių leidinių ir religinių reikmenų, o 1981 m. – jau 117 000 vnt. [36, 5].

2.1. Siuntimas oro balionais

Nuo 1950 m. pabaigos iš Vakarų Berlyno, 1951–1957 m. iš įvairių VFR, Švedijos ir Suomijos vietovių leidyklos „Posev“ ir Centrinio politinių išveivų susivienijimo (COPE) leidiniai buvo siunčiami į Rytų Vokietiją ir Sovietų Sąjungą oro balionais [77; 95; 102]. Nedidelių meteorologinių balionų taikiniais buvo Sovietų Sąjungos kariniai daliniai, dislokuoti Rytų Vokietijoje. Dideli oro balionai galėjo perskraidinti iki 30–90 kg leidinių nuskrisdami keletą šimtų, kartais net keletą tūkstančių kilometrų. Oro balionais paskleisti LDS leidiniai, iš jų savaitraštis „Posev“, nuo 1951 m. buvo aptinkami Baltijos šalyse, Baltarusijoje, Ukrainoje, europinėje Rusijos dalyje, kartais Kazachstane, Sibire ir Tolimuosiuose Rytuose.

Oro balionus skrydžiams rengė speciali LDS brigada, dirbusi vadinamojoje „Solidarsko“ gyvenvietėje prie Bad Homburgo, Heseno žemėje, VFR. Iš viso 1951–1957 m. LDS oro balionais persiuntė į Rytų Vokietiją ir Sovietų Sąjungą per 97 mln. atsišaukimų, beveik 8,0 mln. laikraščių, beveik 1,0 mln. žurnalų ir brošiūrų [77]. Vien tiktai 1956–1957 m. Lietuvoje buvo aptikta per 22 000 LDS ir COPE lapelių, savaitraščių „Posev“ ir kitų mikropublikacijų, atsiųstų oro balionais [3, 94]. Keliolika Lietuvos gyventojų tokius leidinius, tuo metu, atrodė, nežinia iš kur atsiradusius, vertė į lietuvių kalbą ir platinė.

2.2. Užsienio operatikos sistema

Pokario metais pirmiausia rusų išveivijos organizacijų (LDS, SBONR) leidiniai buvo platinami tarp Sovietų Sąjungos karių, dislokuotų Rytų Vokietijoje ir Austrijoje: Rytų

Vokietijoje tokie leidiniai (lapeliai, brošiūros, knygos) buvo platinami 1948–1961 metais, Austrijoje – 1948–1955 metais. Šią veiklą LDS nariai vadino akcijomis „Berlyno kryptimi“ ir „Vienos kryptimi“.

Nuo 1948–1951 m. Vakarų Europos šalių uostuose ir didžiuosiuose miestuose veikė LDS operacijų sektorius arba operacinės veiklos užsienio šalyse (vadinamoji užsienio operatikos) sistema [95]. Ją sudarė įvairiose šalyse gyvenantys LDS aktyvistai ir spaudinių platintojai, kurie užmegzdavo ryšius su iš Sovietų Sąjungos atvykusiais jūrininkais, turistais, sportininkais, delegacijų nariais, SSRS diplomatinėms ir prekybos atstovybių darbuotojais. Iš pastarųjų LDS užsienio operatikos darbuotojai surinkdavo duomenis apie įvykius ir gyvenimą Sovietų Sąjungoje, o jiems perduodavo leidyklos „Posev“ ir kitų LDS leidinių [8; 95]. Sistemos aktyvistai didžiąją operacijų dalį vykdė uostuose. Ši užsienio operatikos dalis buvo vadinama uostų operatika.

LDS užsienio operatikos sistemą sudarė keturi operaciniai teritoriniai ruožai – Šiaurės jūros arba Lamanšo (centras Roterdame, Nyderlandai; veikla aprėpė Belgiją, Didžiąją Britaniją, Nyderlandus, iš dalies Šiaurės Prancūziją), Šiaurės (centras veikė pakaitomis Hamburge, Liubeke ir Bremene, VFR; veikla aprėpė šiaurinę VFR dalį, Daniją, Norvegiją, pietinę Švedijos dalį), Švedijos (centras Stokholme; veikla aprėpė centrinę Švedijos dalį ir iš dalies Suomiją) ir Pietų (centras Romoje; veikla aprėpė Italiją ir Graikiją) [95]. Be to, LDS užsienio operatikos veikla buvo vykdoma Ispanijos, pirmaisiais veiklos metais dar ir Egipto, Turkijos uostuose, netgi Irane. Kiekvienas ruožas buvo sudarytas iš teritorinių skyrių. Iki 1969 m. užsienio operatikos sistema priklausė LDS uždaramajam sektoriui, kuriam vadovavo organizacijos štabas, o vėliau – LDS Centrai, vykdžiusiam atvirą veiklą.

Jūrininkams iš Sankt Peterburgo, Rygos, Klaipėdos ir Karaliaučiaus uostų LDS užsienio operatikos aktyvistai perduodavo žurnalus „Grani“, „Posev“, daugiausia jų mikropublikacines laidas, organizacijos ar jos antrinių komitetų leidžiamus laikraščius „Vachta“ („Vachta svobody“; «Вакта», «Вакта свободы»), „Komsomolskaja pravda“, rusų išeivijos laikraštį „Russkaja myslj“ («Русская мысль»; Paryžius) [18; 43; 93; 95; 102].

1968–1988 m. LDS užsienio operatikos darbuotojai perdavė į Sovietų Sąjungą apie 0,8 mln. LDS leidinių [77]. LDS uždaramasis sektorius ir užsienio operatikos sistema veikė iki 1990–1991 metų.

LDS Centro ir leidyklos „Posev“ leidinius buvo galima įsigyti organizacijos klubuose, kurie veikė Paryžiuje ir Frankfurte prie Maino, išeivių iš Rusijos ir Knygų mainų projekto knygynuose Vakarų Europoje, Amerikoje, Australijoje. Vien Vakarų Vokietijoje leidyklos „Posev“ knygas XX a. aštuntajame dešimtmetyje platino 16 knygynų Baden Badene, Bremene, Frankfurte prie Maino, Hamburge, Karlsruheje ir kitur.

Užsienio operatiką Vakarų Europos šalių didžiuosiuose miestuose ir uostuose greta LDS narių vykdė ir kitos išeivijos organizacijos (SBONR, Nacionalinė SSRS

tautų lyga), Knygų mainų projekto asociacijos ir jų regioniniai punktai [7]. LDS užsienio operatikos darbuotojų ir Knygų mainų projekto spaudinių platintojų buvo galima sutikti įvairių Vakarų Europos šalių uostuose nuo Kanarų salų iki Stokholmo ir Helsinkio (Antverpene, Geteborge, Havre, Las Palme Kanarų salose, Roterdame ir kt.), taip pat Vakarų Europos šalių didžiuosiuose miestuose (Atėnuose, Hamburge, Londone, Miunchene, Paryžiuje ir kt.).

2.3. Siuntimas ofialiuoju paštu: „strėlės“ „amūrai“

Knygos ir meno albumai į SSRS ir kitas Rytų Europos šalis oficialiuoju paštu dažniausiai buvo siunčiami išeivių iš šių šalių – savanorių talkininkų, ruošusių ir siuntusių pašto siuntas su literatūra. Spaudinių parūpindavo išeivių organizacijos ir Knygų mainų programos spaudinių sklaidos tinklo regioniniai punktai. Ypač aktyvūs knygų platintojai ir siuntėjai buvo Vakarų Europos ir JAV universitetų (Kolumbijos, Kornelio, Floridos valstijos ir kt.), kultūros įstaigų darbuotojai – išeiviai iš Rytų Europos šalių.

LDS ir kitų rusų išeivijos organizacijų leidinių ar straipsnių kopijų siuntimas paštu į Sovietų Sąjungą įvairiais atsitiktiniais adresais buvo vadinamas „strėlėmis“ [103]. Tokios akcijos vyko 1960–1987 m. [77]. Laiškais į SSRS pagal „strėlės“ akciją buvo siunčiami politiniai, socialiniai, istoriniai, filosofiniai, religiniai ir kitokie straipsniai, leidiniai ar jų ištraukos.

LDS narių siunčiamos „strėlės“ skriejo iš 30 šalių [76; 77; 103]. Jas rengė ir siuntė daugiau nei 600 žmonių. Kasmet buvo išsiunčiama 30 000–40 000 laiškų ir banderolių, t. y. vidutiniškai po 8–11 laiškų ir banderolių kasdien. 1984 m. duomenimis, 1960–1983 m. ne mažiau kaip 50–70 proc. laiškų, pasiųstų vykdant „strėlės“ akciją, pasiekė adresatus Sovietų Sąjungoje [103].

1983–1987 m. užsienyje išleisti spaudiniai buvo siunčiami Sovietų Sąjungos piliečiams, laikinai gyvenantiems užsienyje, – žurnalistams, diplomatinėms ir prekybos atstovybių darbuotojams. Tokias akcijas LDS nariai vadindavo „amūrais“ [44].

Į Lietuvą, kaip ir į kaimynines šalis, oficialiuoju paštu buvo siunčiama daug užsienyje išleistų leidinių. Archyviniai duomenys rodo, kad vien per 1957 m. antrąjį pusmetį Sovietų Sąjungoje buvo sulaukyta daugiau kaip 9000 antisovietinių leidinių, siųstų į Lietuvą paštu [3, 96]. Dalis leidinių buvo rusų kalba. Daugiausia leidinių buvo siunčiama iš JAV, VFR, Prancūzijos, Belgijos, Didžiosios Britanijos ir Nyderlandų.

Vilniaus, Šiaulių ir kitų miestų įmonės XX a. šeštajame dešimtmetyje gaudavo užsąkytą įrangą iš Vakarų šalių, kurioje aptikdavo LDS leidinių [3].

2.4. Siuntimas per užsienio šalių korespondentus ir diplomatus

Rusų išeivijos ir kitus užsienyje išleistus leidinius Sovietų Sąjungoje skleidė šalyje akredituoti užsienio korespondentai, užsienio šalių ambasadų Maskvoje ir konsulatų Sankt Peterburge diplomatai, ypač kilusieji iš Rusijos.

Bene aktyviausi tokių leidinių platintojai Maskvoje XX a. aštuntajame–devintajame dešimtmetyje buvo to meto Prancūzijos naujienų agentūros „France-Presse“ (AFP) korespondentai Nicola Miletichius (Nikolajus Miletičius), Serge Romensky (Seržas Romenskis) ir Vladimiras Žediliaginas [87]. Jie draudžiamų leidinių siuntas Maskvoje gaudavo diplomatiniais paštu iš Paryžiaus.

Šių korespondentų paskyrimu dirbti Maskvoje rūpinosi rusų išeivijos organizacijų ir Knygų mainų projekto vadovai, iš Rusijos kilę agentūros „France-Presse“ redaktoriai. 1950–1969 m. šios agentūros redaktoriumi Paryžiuje dirbo Arkadijus Stolypinas – ilgametis LDS užsienio santykių sektoriaus vadovas [102]. Vėliau, XX a. aštuntajame dešimtmetyje šios naujienų agentūros vyriausiuoju techniniu redaktoriumi tapo S. Romensky, lig tol buvęs agentūros Maskvos biuro korespondentu ir tuo pat metu intensyviai platinęs LDS spaudinius Rusijoje.

Diplomatiniais paštu ir diplomatiniais bagažu į SSRS buvo siunčiama ir pervežama nemaža leidyklų „YMCA-Press“, „Posev“, „Žiznj s Bogom“, Tarptautinės literatūros asociacijos ir kitų organizacijų išleistų knygų, rusų išeivijos laikraščių ir žurnalų („Grani“, „Posev“, „Russkaja myslj“ ir kt.) [50; 82].

2.5. Kurjeriai, keliauninkai, „ereliai“

Daug draudžiamų leidinių pasiekdavo Rusijos, Lietuvos ir kitų kaimyninių šalių gyventojus parengtų kurjerių ir XX a. knygnešių keliauninkų dėka. Nuo šeštojo dešimtmečio pabaigos kurjerius į SSRS siųsdavo LDS, jos antrinės organizacijos, Knygų mainų projekto spaudinių leidybos ir sklaidos tinklo asociacijos (Tarptautinė literatūros asociacija, Tarptautinis literatūros centras ir kt.), Pasipriešinimo internacionalas, žurnalo „Kontinent“ redakcija, įvairios religinės misijos ir organizacijos [76; 95; 99; 102]. Vykdami į SSRS kaip turistai ir į komandiruotes kai kurie Vakarų Europos šalių ir JAV gyventojai perveždavo lagaminuose paslėptos draudžiamos literatūros.

Leidyklos „Žiznj s Bogom“ išleistos knygos 1958 m. buvo pristatytos pasaulinėje parodoje „EXPO-58“, vykusioje Briuselyje. Parodos metu turistams iš SSRS leidyklos knygos buvo dalijamos nemokamai. Po to leidykla užmezgė ryšius su Rusijos turistais, kurie perveždavo leidyklos knygas į SSRS. Daug leidyklos „Žiznj s Bogom“ ir Biblijos vertimų instituto išleistų knygų atgabendavo jūrininkai, ir Suomijos ir Švedijos turistai. Religinių knygų skaitytojai Sovietų Sąjungoje ypač mėgo A. Menio veikalus, išleistus leidykloje „Žiznj s Bogom“. Prasidėjus pertvarkai, leidykla nemokamai siųsdavo knygas į Sovietų Sąjungą įvairiais žinomais adresais.

1983 m. Latvijoje buvo suimtas Janis Rožkalnis, užmezgęs ryšius su humanitarine evangelikiškųjų krikščionių baptistų organizacija „Gaismas akcija“ („Šviesos akcija“) ir Biblijos vertimų institutu Stokholme [33].

1961–1991 m. Paryžiuje veikęs fondas „Pagalba SSRS tikintiesiems“ daugiausia užsiėmė knygų, pirmiausia išleistų leidyklose „YMCA-Press“, „Posev“, Tarptautinės

literatūros asociacijos (Roma), žurnalo „Vestnik Russkovo Christianskovo Dviženija“ siuntimu ir gabenimu į SSRS. Rusų studentų krikščioniškojo judėjimo ir fondo „Pagalba SSRS tikintiesiems“ vadovas Kirilas Jelčianinovas (Paryžius), jo bendraminčiai perduodavo spaudinius per turistus, vykstančius į SSRS. Be to, jie intensyviai siųsdavo knygas oficialiu paštu į Sovietų Sąjungą ir specialistams iš SSRS, laikinai dirbantiems Afrikos šalyse [60]. 1961–1989 m. fondo „Pagalba SSRS tikintiesiems“ nariai ir bendraminčiai iš viso persiuntė ir pervežė į SSRS daugiau kaip 1,0 mln. egzempliorių knygų [106].

XX a. septintajame–aštuntajame dešimtmetyje Sovietų Sąjungoje buvo pradėta statyti didžiules pramonės įmones (1967 m. Volgos automobilių gamyklą Toljatyje, Samaros sr.; 1970 m. Kamos automobilių pramonės kompleksą Naberežny Čelnuose, Tatarstane) pasitelkiant užsienio šalių (Italijos, JAV, Lenkijos ir kt.) kompanijas ir specialistus. Plečiantis techninių specialistų, kaip ir kultūros darbuotojų ar turistų, srautui, dalis jų perveždavo į SSRS draudžiamą literatūrą.

Naftotiekį Polockas–Andreapolis (Baltarusija, Rusijos Pskovo ir Tverės sr.) devintojo dešimtmečio pradžioje tiesė apie 2000 specialistų iš Lenkijos [36]. Tarp jų buvo nemaža opozicinės organizacijos „Solidarumas“ narių, kurie perveždavo į SSRS nelegalios literatūros rusų kalba. Lenkijos „Solidarumo“ aktyvistai 1980–1981 m. per tarptautinių maršrutų traukinių palydoves perduodavo į Sovietų Sąjungą nelegalių leidinių, iš jų ir „Solidarumo“ Gdanko komiteto laikraštį „Naši dela“ («Наши дела») [36]. Specialistai ir turistai iš Lenkijos į Sovietų Sąjungą atgabendavo draudžiamų knygų rusų ir lenkų kalbomis, dažniausiai A. Solženycino veikalų.

Tarptautinio literatūros centro Londono punkte buvo kaupiamos knygos ir žurnalai Rytų Europos tautų, iš jų ir rusų, kalbomis. XX a. aštuntajame dešimtmetyje išeivis iš Čekijos Janas Kavanas, tuo metu gyvenęs Didžiojoje Britanijoje, pasitelkdavo Anglijos ir Škotijos visuomeninių organizacijų aktyvistus ir rengdavo keliones iš Londono į Prahą autofurgonu [24]. Autofurgone įrengtose slėptuvėse savanoriai keliauninkai perveždavo į Prahą šimtus knygų čekų ir rusų kalbomis.

1980–1981 m. LDS Centras užmezgė ryšius su Lenkijos opozicinės organizacijos „Kovojuantis Solidarumas“ atstovais. Tais metais į Lenkiją buvo persiunčiama daugiau rusiškų leidių, išleistų Frankfurte prie Maino ir Paryžiuje. 1984 m. pavasarį organizacijos „Kovojuantis Solidarumas“ nariai pasiuntė į Sovietų Sąjungą tūkstančius atsišaukimų rusų kalba su organizacijos programa.

LDS kurjeriai, vadinamieji „ereliai“, vykdavo iš 15 Vakarų Europos šalių (Didžioji Britanija, Belgija, Norvegija, VFR ir kt.) į Sovietų Sąjungą pas organizacijos narius, bendraminčius, opozicinio judėjimo dalyvius. Iš viso 1960–1987 m. į SSRS vyko per 3000 „erelių“ [76; 77].

Nelegalius leidinius į Lietuvą keliauninkai atveždavo iš užsienio (JAV, VFR, Rytų Vokietijos, Lenkijos ir kt.), iš Maskvos, Sankt Peterburgo, Kijevo, Rygos ir kitų kai-

myninių šalių miestų [80]. Užsienyje išleistą antisovietinę literatūrą (A. Avtorchanovo „Valdžios technologija“, M. Džilo „Naujoji klasė“, V. Albrechto „Kaip elgtis tardymo metu“ („Kaip būti liudininku“), A. Solženycino parengtas įvairių autorių straipsnių rinkinys „Iš po luitų“ ir kt.), Maskvoje platinamus nelegalius tęstinius leidinius „Chronika tekusčich sobytij“ į Lietuvą iš Rusijos veždavo vilniečiai Vaclovas Sevrukas, Stasys Jakas, Vladimiras Gražulis, iš Sankt Peterburgo į Vilnių atvykęs nelegalaus Rusijos politinių kalinių šalpos fondo (A. Solženycino fondo) tvarkytojas inžinierius Valerijus Smolkinas, maskvietis disidentas Piotras Jakiras ir kiti. 1974 m. Lietuvos disidentus pasiekė keliauninkų nelegaliai atvežtas vos prieš keletą mėnesių Paryžiaus leidykloje „YMCA-Press“ išleistas A. Solženycino knygos „Gulago archipelago“ pirmasis tomas. Lietuvoje gauta knyga buvo padalinta į šešias dalis ir skubiai verčiama į lietuvių kalbą.

Kaip pasakoja religines ir dvasinio turinio knygas į Lietuvą iš užsienio vežę kunigas Hansas Friedrichas Fischeris (Leipcigas), nelegalių Lietuvos moterų vienuolių kongregacijų vienuolės Birutė Gučaitė ir Laima Vanagaitė, jie atveždavo knygų iš Rytų Vokietijos ir Lenkijos vokiečių, lenkų, lietuvių kalbomis. Tarp jų būdavo rusiškų, baltarusiškų ir ukrainietišku religinių knygų. Kunigai Jonas Lauriūnas, Pranciškus Račiūnas ir kiti organizuodavo Vakarų ir Vidurio Europos šalyse išleistų knygų vertimą į lietuvių kalbą.

1974 m. spalio 24 d. KGB darbuotojai likvidavo pagrindinės evangeliškųjų krikščionių baptistų leidyklos „Christianin“ spaustuvę, veikusią Cesio rajone Latvijoje [105]. Jos darbuotojai Vitalijus Pidčenko, Jekaterina Gricenko, Viktoras Pikalovas, Zinaida Tarasova, Ida Korotun, Tatjana Kožmiakina ir Nadežda Lvova buvo sumti. Kai kuriais duomenimis, spaustuvės leidinių platintojai atveždavo į Lietuvą joje išspausdintų Biblijų.

Išvados

1. 1945–1993 m. knygas rusų kalba, skirtas Lietuvos, Rusijos ir kitų kaimyninių šalių gyventojams, leido kai kurios rusų išeivijos organizacijos – Rusijos solidaristų Liaudies darbo sąjunga (LDS), Rusijos tautų išvadavimo kovos sąjunga (SBONR), rusų išeivijos leidyklos, ypač „YMCA-Press“ ir „Posev“, Amerikos išvadavimo komiteto parengto ir vykdyto Knygų mainų projekto asociacijos ir leidyklos, rusų kalbos ir literatūros specialistų įsteigtos leidyklos, kai kurių periodinių leidinių redakcijos.
2. Kai kurios užsienio leidyklos („Ardis“, A. Čechovo leidykla) daugiausia leido rusų literatūros klasikos kūrinius, kitos („YMCA-Press“, „Posev“, Tarptautinė literatūros bendrija, Naujoji A. Čechovo leidykla, „Trečioji banga“) – XX a. pirmosios pusės ir naujausią rusų literatūrą, trečios (COPE leidykla, „Overseas Publications Interchange Ltd.“, Tarptautinė literatūros asociacija, A. Neimano knygų prekyba ir leidykla) – istorijos, politologijos, publicistikos darbus ir atsiminimus, ketvirtos

(„Posev“, „Overseas Publications Interchange Ltd.“, Tarptautinė literatūros bendrija, Aleksandro Gerceno fondas, leidyklos „Chronika“ ir „Chalidze Publications“) – literatūra, skirtą pagrindiniam, opoziciniam ir disidentiniam judėjimui, žmogaus ir piliečio teisėms ir jų varžymui.

3. Rusų išeivijos ir kitose užsienio leidyklose išleisti spaudiniai patekdavo į Lietuvą, Rusiją, kitas kaimynines šalis, buvo platinami jose įvairiais keliais ir būdais: XX a. šeštajame dešimtmetyje – daugiausia oro balionais, nuo šeštojo dešimtmečio pabaigos – pašto siuntomis ir per keliauninkus (atgabenami jūrininkų, turistų, sportininkų, delegacijų narių ir kt.), nuo septintojo dešimtmečio pradžios – daugiausia oficialaus ir diplomatinio pašto siuntomis, per turistus ir kurjerius, platinami užsienio šalių korespondentų ir diplomatų. XX a. aštuntajame–devintajame dešimtmetyje Lietuvos keliauninkai veždavo užsienyje išleistus leidinius iš JAV, VFR, Rytų Vokietijos, Lenkijos, kitų Vakarų ir Vidurio Europos šalių, taip pat iš Maskvos, Sankt Peterburgo, Kijevo, Rygos.

Įteikta 2004 m. gruodžio mėn.

NUORODOS

1. Дело № 647 по обвинению Голосова Александра Сергеевича. *Lietuvos upatingasis archyvas*, f. K-1, ap. 58, b. 37323/3, lap. 39–46.
2. Докладная записка об агентурно-оперативной работе 2 отдела КГБ при Совете Министров Лит. ССР за 1956 г. 16-01-1957 г. *Lietuvos upatingasis archyvas*, f. K-1, ap. 3, b. 575, lap. 44.
3. Докладная записка секретарю Центрального комитета Коммунистической партии Литвы тов. Снечкус А. Ю. 09-12-1958 г. *Lietuvos upatingasis archyvas*, f. K-1, ap. 3, b. 533, lap. 93–96.
4. Информационный бюллетень [КГБ при Совете Министров Литовской ССР], сентябрь 1970 г., Вильнюс, экз. № 1. *Lietuvos upatingasis archyvas*, f. K-1, ap. 3, b. 673, lap. 68–81.
5. Наблюдательное (следственное) дело № 119/1137. Рисов Андрей Анатольевич. *Lietuvos upatingasis archyvas*, f. K-1, ap. 58, b. 13661/3, lap. 1–26.
6. Ориентировка о подрывной деятельности литовских, латвийских и эстонских буржуазных националистов. Подписал начальник 4-ого управления КГБ при Совете Министров СССР ген.-лтн. Питовранов. 13-03-1958 г. *Lietuvos upatingasis archyvas*, f. K-1, ap. 3, b. 533, lap. 59.
7. Справка № 1 по материалам на американскую радиостанцию «Свобода». 20-03-1972 г. *Lietuvos upatingasis archyvas*, f. K-1, ap. 3, b. 689, lap. 172–192.
8. Справка о некоторых фактах враждебной деятельности разведывательных органов ФРГ по каналам морского судоходства. 12-05-1966 г. *Lietuvos upatingasis archyvas*, f. K-1, ap. 46, b. 1331, lap. 3–6, 3–7.
9. Справка о некоторых элементах оперативной обстановки в портах Финляндии. 06-05-1981 г. *Lietuvos upatingasis archyvas*, f. K-1, ap. 46, b. 971, lap. 30.
10. Справка об оперативной обстановке в портах Голландии. 31-03-1976 г. *Lietuvos upatingasis archyvas*, f. K-1, ap. 46, b. 971, lap. 14.
11. Справка об оперативной обстановке в портах Финляндии. 09-09-1968 г. *Lietuvos upatingasis archyvas*, f. K-1, ap. 46, b. 1331, lap. 6–11.

12. BAGUŠAUSKAS, Juozas. Jaunimo antisovietinis pasipriešinimas Lietuvoje 1944–1960 m. *Laisvės kovų archyvas*, 1996, t. 17, p. 23.
13. BAGUŠAUSKAS, Juozas. *Lietuvos jaunimo pasipriešinimas sovietiniam režimui ir jo slopinimas*. Vilnius, 1999, p. 54, 110.
14. BIELINIS, Kipras. Rusų emigrantų rūpesčiai. *Lietuva* (New York), 1954, balandis–birželis, nr. 6, p. 128–133.
15. BIELINIS, Kipras. Rusų problemos dabartinėje rusų emigracijoje. *Lietuva* (New York), 1953, balandis–birželis, nr. 4, p. 149–156.
16. BULGAKOV, Mikhail. Russian Published Editions. S. I., s. a. [žiūrėta 2000 m. birželio 27 d.]. Prieiga per internetą: <<http://cweb.middlebury.edu/dulgakov/RUeditions.html>>.
17. CICĖNIENĖ, Viliūnė. Eksperimentiniai bibliotekų fondų pilnumo vertinimai. 1981–1991 metų tyrimai, jų rezultatai ir išvados. Iš *Lietuvos bibliotekų fondų istorija XX amžiuje*: tematinis mokslo darbų rinkinys. Vilnius, 1994, p. 119–125.
18. DADJANCAS, G.; MOCKUS, R. Ryšiai būna skirtingi. *Tiesa*, 1975, kovo 4, p. 3–4.
19. ELLIOT, Mark R. Bibles East, Letters West; Religious Glasnost and the Availability of Scriptures in the Soviet Union. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*, November 1989, no. 9, p. 27.
20. ELLIOT, Mark R. Eastern Europe: responding to Crisis in the Household of Faith. *Eternity*, July / August 1986, no. 9, p. 27.
21. Forecast of Heaven in Moscow. *Help!*: the Newsletter of Wycliffe Associates, Spring 2004, no. 41, p. 1–2 [žiūrėta 2004 m. spalio 10 d.]. Prieiga per internetą: <<http://www.wycliffeassociates.org.uk/Help!%2041.pdf>>.
22. LINDSTRÖM, Barbro. Institute for Bible Translation 30 Years. *Translator's News*, Summer 2003, p. 1–2.
23. LOTMAN, Piret. Censorship during the occupation of Estonia. S. I., s. a. [žiūrėta 2004 m. spalio 7 d.]. Prieiga per internetą: <<http://www.okupatsioon.ee/english/overviews/censorship/html>>.
24. MACLEOD, Ken. Touched by a Tentacle. *The Early Days of a Better Nation*: Scottish Socialist Party present day issue, 2003, June 17 [žiūrėta 2004 m. gruodžio 11 d.]. Prieiga per internetą: <http://kenmacleod.blogspot.com/2003_06_01_kenmacleod_archive.html>.
25. MATTHEWS, John P. C. The West's Secret Marshall Plan for the Mind. *International Journal of Intelligence and CounterIntelligence*: a Journal publication of the Taylor & Francis Group, vol. 16, no. 3, July–September 2003, p. 409–427 [žiūrėta 2004 m. lapkričio 23 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.members.aol.com/jpcmvdm/myhomepage/wests_secret_start.html>.
26. *Michigan University. Slavic Languages & Literary Department History*. Michigan: Slavic Languages & Literary of Slavic Languages & Literary, s. a. [žiūrėta 2004 m. lapkričio 2 d.]. Prieiga per internetą: <<http://www.lsa.umich.edu/slavic/about/history/>>.
27. PRADOS, John. *Presidents' Secret Wars: CIA and Pentagon Covert Operations from World War II through the Persian Gulf*. Revised and expanded edition. Chicago: Ivan R. Dec, 1996. 572 p.
28. STARKAUSKAS, Juozas. 23-iojo pasienio būrio žvalgybininkų veikla Lietuvoje 1954–1958 m. blokuojant pajūrį. *Genocidas ir rezistencija*, 2002, nr. 2 (12), p. 7–36.
29. STRUVE, Gleb; KLINE, George L. Brodsky's Poetry. *The New York Review of Books*, 1973, July 19, vol. 20, no. 12 [žiūrėta 2004 m. spalio 26 d.]. Prieiga per internetą: <<http://www.nybooks.com/articles/9797>>.
30. TOLSTOJ, Ivan. Slovanský knihova při Národní knihovne ČR a Rádio Svoboda. Spisovatelé u mikrofonu. S. I., s. a. [žiūrėta 2004 m. gegužės 5 d.]. Prieiga per internetą: <<http://www.nkp.cz/vystavy/spis-mikro/spis-mikro.htm>>.

31. VILNONYĖ, Valerija. Knygų naikinimas Lietuvoje 1944–1956 metais. Iš *Lietuvos bibliotekų fondų istorija XX amžiuje*: tematinis mokslo darbų rinkinys. Vilnius, 1994, p. 37–41.
32. А. В. «Голос зарубежья». *Новый мир*, 1996, № 11 [žiūrėta 2004 m. spalio 29 d.]. Priciga per internetą: <http://magazines.russ.ru/novyi_mi/1996/11/period-pr.html>.
33. АЛЕКСЕЕВА, Людмила. *История инкомыслия в СССР: новейший период*. Vcnson (Vermont): Khronika press, 1984. 427 с. [žiūrėta 2004 m. rugpjūčio 19 d.]. Priciga per internetą: <<http://www.memo.ru/history/diss/books/ALEXEEVA/index.htm>>.
34. АНДРУСОВ, Владимир. Боевые издания. *Посев*: ежеквартальное издание, 1981, № III, с. 110.
35. БАЗАНОВ, П. Н. Материалы об издательской деятельности русской эмиграции в Бехметьевском архиве. Обзоры. «*Берега*», 2002, № 2 [žiūrėta 2004 m. spalio 29 d.]. Priciga per internetą: <http://rusemigration.narod.ru/berega/02/b2_page_04.htm>.
36. БАЛУЕВ, В. В условиях осложнения оперативной обстановки. *Сборник КГБ* [при Совете Министров СССР], 1984, № 102, с. 3–13.
37. БАРАШКИН, Лев; ПАРКУШКИН, Игорь. Тандем провокаторов. *Неделя*, 1983, 16–22 мая, с. 10.
38. БЕТАКИ, Василий. «Грани». *Звезда*, 1991, № 3, с. 206–207.
39. Библия в СССР. *Посев*, 1984, № 4, с. 7.
40. БОГОСЛОВСКИЙ, А. Н. «Вестник русского христианского движения». Iš *Литературная энциклопедия русского зарубежья. Т. 2. Периодика и литературные центры*. Москва, 2000, приложение, с. 515–522.
41. БРЕЙТБАРТ, Е. А.; САПОВ, В. В. «Грани». Iš *Литературная энциклопедия русского зарубежья. 1918–1940. Т. 2. Периодика и литературные центры*. Москва, 2000, с. 532–534.
42. В. А. [Виген Арамович] Нерсесян. *Посев*, 1982, № 9, с. 63.
43. «Вахта». *Посев*, 1984, № 9, с. 63.
44. Вниманию советских граждан, временно проживающих за границей. *Посев*, 1984, № 9, с. 63.
45. ГЛЕЗЕР, А. Д. Издательство «Третья волна»: уроки Глезера. *Книжное дело*, 1993, № 3.
46. «Грани». *Посев*: ежеквартальное издание, 1983, № 1, с. 122.
47. ГРИНКЕВИЧУТЕ, Д. Литовские ссылки в Якутии: (отрывок из автобиографических записок). *Патянь*, 1979, вып. 2, с. 555–567.
48. XXV расширенное совещание «Посева». *Посев*, 1973, № 11, с. 27–28.
49. XXVII расширенное совещание «Посева». *Посев*, 1975, № 11, с. 34–35.
50. ДОБРОВОЛЬСКИЙ, О.; КОРОТЯЕВ, Б.; ГАМЗА, В. О некоторых особенностях расследования уголовного дела на агента ЦРУ США Толкачева. *Сборник КГБ* [при Совете Министров СССР], 1990, № 148, с. 43–56.
51. Ив. Т. [ТОЛСТОЙ, Иван]. Издательство «Ардис». *Звезда*, 1992, № 1, с. 206–207.
52. Ив. Т. [ТОЛСТОЙ, Иван]. Издательство имени А. П. Чехова. *Звезда*, 1991, № 5, с. 205–207.
53. Ив. Т. [ТОЛСТОЙ, Иван]. Издательство «Имка-Пресс». *Звезда*, 1992, № 2, с. 205–207.
54. Ив. Т. [ТОЛСТОЙ, Иван]. «Мосты». *Звезда*, 1990, № 8, с. 207.
55. ИВАНОВА, Татьяна. *Российские солидаристы: люди и книги*. [Москва]: За Россию, [1993]. 46 с.
56. Из истории «Посева». *Посев*, 1985, № 10, с. 3.
57. КАРТАШЕВ, А. В.; СТРУВЕ, Н. А. *70 лет издательства «УМСА-Press»*. Б. м. [Париж]: Б. и., [1990]. 40 с.
58. КЛАЙН, Эдвард. Самоопределение наций: созидание или опасная забава? *Общественные науки и современность*, 1993, № 2, с. 156–164.

59. КЛИМОНТОВИЧ, Николай. Ностальгия по самиздату. *Независимая газета*, 2003, 4 февраля [žiūrēta 2004 m. spalio 26 d.]. Prieiga per internetą: <http://ng.ru/style/2003-02-04/12_nostalgia.html>.
60. КОЗЛОВ, Григорий. Рим, улица Лютеции, дом № 8. *Литературная газета*, 1975, 26 февраля, с. 14.
61. Колонка редактора: один год. *Континент*, 1975, № 4, с. 467–468.
62. КОТРЕЛЁВА, Е. Н. «Имка-Пресс». Из *Книга: энциклопедия*. Москва, 1998, с. 241–242.
63. КРОТОВ, Яков. *Протоиерей Кирилл Козина. Библиотека Якова Кротова*. Москва, б. г. [žiūrēta 2004 m. spalio 28 d.]. Prieiga per internetą: <<http://www.krotov.info/>>.
64. МИХЕЕВА, Г. В. Яценко Александр Семенович. Из *Книга: энциклопедия*. Москва, 1998, с. 752.
65. МОРЕВ, Глеб. Предисловие. Из НИКОЛЕВ, Андрей. *Елисейские радости*. Москва, 2001, с. 5–8.
66. МЮГЕ, С. Г. Об НТС и «Посеве». *Посев*, 1974, № 4, с. 60–61.
67. НАЗАРОВ, Михаил. *Миссия русской эмиграции*. 2-е издание, исправленное. Москва: Родник, 1994. 415 с.
68. Наиболее известные книги издательства «Посев». *Посев: ежеквартальное издание*, 1981, № III, с. 113.
69. Нам рассказывают. *Посев*, 1982, № 9, с. 12.
70. Наша анкета: «Борьба за демократию должна быть общей целью» [Бруно Калниньш]. *Континент*, 1975, № 4, с. 461–466.
71. Нидерланды. Человек, который открыл Россию для «начинающих». *Московская правда*, 1999, 19 марта.
72. НИКИТИН, В. А. «Вестник русского христианского движения». Из *Литературная энциклопедия русского зарубежья. Т. 2. Периодика и литературные центры*. Москва, 2000, с. 57–61.
73. НИКУЛИН, П. С. О современной тактике идеологической диверсии противника. *Труды Высшей школы [КГБ при Совете Министров СССР]*, 1977, № 13, с. 132–149.
74. Новости тамиздата. *Хроника текущих событий*, 1975, 30 сентября, с. 1–4 [žiūrēta 2004 m. lapkričio 10 d.]. Prieiga per internetą: <<http://www.memo.ru/history/diss/chr/>>.
75. Н. Р. Как создавался НТС. *Посев*, 1983, № 7, с. 49–51.
76. *НТС: идеи и политика*. [Москва]: За Россию, [1995]. 40 с.
77. *НТС: мысль и дело 1930–2000*. Москва: Посев, 2000. 128 с.
78. Обращение издательства «Посев» к деятелям литературы, искусства и науки порабожденной России. *Грани*, 1956, № 32.
79. Общество «Мемориал». Архив по истории диссидентов. Из сборника «*Диссиденты*». Москва, б. г. [žiūrēta 2002 m. gruodžio 24 d.]. Prieiga per internetą: <<http://www.memo.ru/history/diss/arhiv.htm>>.
80. Они «расскажились»: версия ТАСС о процессе П. Якира и В. Красина. *Посев*, 1973, № 10, с. 16–20.
81. Оперативная информация. *Информационный бюллетень КГБ при Совете Министров СССР*, апрель 1990 г., № 4, с. 10.
82. *Организация розыска авторов антисоветских анонимных документов*. Под общ. ред. генерала-майора В. С. Никашкина. Москва, 1975, с. 13.
83. ОРУЭЛЛ, Джордж. «Памяти Каталонии». Москва, б. г. [juisylta 2004 m. spalio 10 d.]. Prieiga per internetą: <http://orwell.ru/library/books/htm_file/021>.
84. ПАСТЕРНАК, Борис Леонидович. *Доктор Живаго*. Milano: Feltrinelli, [1957]. 567 p. 2-е доп. издание. Milano: Feltrinelli, 1958. 634 p.

85. ПЕРЕСЛЕГИНА, Э. В. Русское книгоиздание за рубежом. Из *Книга: энциклопедия*. Москва, 1998, с. 570–577.
86. ПОЛИКОВСКАЯ, Людмила. «Грани». *Антология самиздата*. Составитель Марк Барбакадзе [žiūrēta 2004 m. rugsėjo 3 d.]. Prieiga per internetą: <<http://antology.igrunov.ru/>>.
87. ПОНОМАРЕВ, В. [Виктор]. На двух стульях. *Известия*, 1983, 29 марта, с. 5.
88. ПОНОМАРЕВ, Евгений. «Архипелаг ГУЛАГ» в контексте лагерной прозы. *Посев*, 2003, № 12.
89. ПОРЕМСКИЙ, Владимир Дмитриевич. «Систему разрушат силы изнутри, а не извне». *Посев*, 1984, № 6, с. 32–38.
90. ПОРЕМСКИЙ, Владимир Дмитриевич. *Стратегия антибольшевизмской эмиграции: Избранные статьи 1934–1997*. Москва: Посев, 1998. 288 с.
91. *Программа демократического движения Советского Союза*. Амстердам: Фонд имени Герцена, 1970. 76 с.
92. Произведения А. И. Солженицына, напечатанные издательством «Посев»: краткая библиография. *Посев*, 1998, № 12, с. 4.
93. Пусть текут книги. *Посев*, 1975, № 5, с. 5–6.
94. ПУШКАРЕВ, Борис. Жизнь, отданная России. *Посев*, 1997, № 1, с. 61–63.
95. РОМАНОВ, Евгений. *В борьбе за Россию: воспоминания руководителя НТС*. Москва: Голос, 1999. 320 с.
96. *Русские писатели 20 века: биографический словарь*. Москва: Большая российская энциклопедия; Рандеву-А. М., 2000. 808 с.
97. САВИЦКИЙ, Станислав. *Андеграунд*. Москва: Новое литературное обозрение, 2002. 224 с.
98. *Самиздат Ленинграда. 1950-е-1980-е.*: литературная энциклопедия. Авторы-составители: В. Долинин, Б. Иванов, Б. Останин, Д. Северюхин. Москва: Посев, 1995. 207 с.
99. *Свободное слово «Посева» 1945–1995*: сборник статей и библиографический указатель. Москва: Посев, 1995. 207 с.
100. СЕЛЕЗНЕВА, Т. В. Издательство имени А. П. Чехова. Из *Книга: энциклопедия*. Москва, 1998, с. 234.
101. СОЛЖЕНИЦЫН, Александр. «Угодило зёрнышко между двух жёрновов». *Новый мир*, 2000, № 8 [žiūrēta 2004 m. spalio 28 d.]. Prieiga per internetą: <http://infoart.udm.ru/magazine/novy_mi/n9-20/solge004.htm>.
102. СТОЛЫПИН, Аркадий Петрович. *На службе России: очерки по истории НТС*. [Frankfurt am Main]: Посев, Сор. 1986. 306 с.
103. «Стрела». *Посев*, 1984, № 9, с. 35.
104. ТОЛСТОЙ, Иван. Сносна ложь, да в ней привет. *Интернет-магазин «Новое литературное обозрение» (НЛО)* [žiūrēta 2004 m. spalio 23 d.]. Prieiga per internetą: <<http://www.nlo.magazine.ru/artist/jrec/main24.html>>.
105. 30000 подпольных Евангелий. *Посев*, 1975, № 3, с. 2–3.
106. Фонд помощи верующим России. *Посев*, 1990, № 3, с. 127.
107. ЧИСТЯКОВ, Георгий. Памяти Ирины Посновой. *Русская мысль*, 1997, 25 декабря.
108. ШАИНСКАЯ, Г. В. *Пирожкова Вера Александровна*. Санкт Петербург, б. г. [žiūrēta 2004 m. spalio 29 d.]. Prieiga per internetą: <<http://www.radiomaria.ru/programs/authors/Pirozhkova.shtml>>.

DISSEMINATION OF THE RUSSIAN EMIGRANT LITERATURE AND THE LITERATURE OF THE BOOK PROGRAM IN EAST EUROPE IN 1950–1990

ALVYDAS KAZAKEVIČIUS

Abstract

Many famous Russian writers, artists, scientists, public characters had lived and worked in emigration. Some of them (M. Dobuzhinskiy, L. Karsavin, J. Mackevich Nord, T. Shuravin, A. Yashchenko and others) had lived and productively worked in independent Lithuania during pre-war period. Russian emigration and private libraries had become ambience Russian belles-lettres oeuvres (works of A. Achmatova, M. Bulgakov, I. Bunin, L. Chukovskaya etc.) have survived.

The aim of this research is expose which organizations, what books in Russian and by what ways had sent to East Europe, especially to Lithuania, in 1950–2000. Until now processes of transferring to Lithuania and other countries of East Europe books published abroad is close out of attention of researchers.

There were several Russian emigres political organizations Russian socialists, National People Alliance of Russian solidarists (NTS), Combatant Union for Russian People Liberation (SBONR), Combatant Union for Russian Liberty (SBSR), Combatant League for People Liberty (LBNS), Central Unification of Political Emigrants from USSR (COPE). They had published periodicals, leaflets, pamphlets, books, had strove to disseminate it in Soviet Union. Alongside the Russian emigres organizations Russian books abroad were published by so-named Book Program or Book Exchange Program, religion missions, also by some Russian emigres periodicals.

In 1950–1956 USA governmental institutions had intercepted the main idea of NTS ideologist and one of the leaders V. Poremskiy of necessity to transfer and disseminate West world books for Soviet Union peoples and Chekhov Publishing House was founded in New York. Publishing division of American based Free Europe Committee, named as „Free Europe Press“, was established in New York and Munich. Little later was formed analogue division of American Committee for Liberation (Amcomlib) founded in 1951. „Free Europe Press“ started mailing books in 1956. According this project there were posted thousands of books to Eastern Europe by occasional addresses. Many Western publishers, periodicals, organizations and individuals were involved in such actions. A great amount of posted books had sneaked past Soviet and Eastern European censors and customs, some of them were gotten to Lithuania.

Some Russian books publishing and dissemination houses were founded to perform started Book Program: at the end of fifties–at the beginning of sixties – COPE Publishers (Munich), Inter-Language Literary Associates (Washington, DC), in 1968–1969 – „Overseas Publications Interchange Ltd.“ (OPI; London), A. Neimanis Buchvertrieb und Verlag (Munich) and others. Publications dissemination network was formed in 1952–1956 and was active till 1993.

Main publishers of Russian religious literature during 1945–1990 period were „A Life with God“ („La Vie avec Dieu“) in Brussels and Institute for Bible Translation in Stockholm.

Some foreign publishers (Ardis Publishers, Chekhov Publishing House) had published mainly Russian classics, the second („YMCA-Press“, Ardis Publishers, „Possev“, Inter-Language Literary Associates, New Chekhov Publishing House) – Russian literature of the first half of XX century and the newest Russian literature, the third (COPE Publishers, International Literary Association, „Overseas Publications Interchange Ltd.“, A. Neimanis Buchvertrieb und Verlag) – historical, politics, publicist works and memoirs, the fourth („Possev“, „Overseas Publications Interchange Ltd.“, Inter-Language Literary Associates, Alexander Herzen Foundation, „Chronika Press“, „Cha-

lidze Publications") – publications of underground, opposition and dissenters movement, human rights and their restraints.

Publications of Russian emigres and others foreign publishers had made a pass to Lithuania, Russia and others neighbouring countries and were disseminated here by different ways and by different means: mainly by balloons at fifties, by the post mailings and by colporteurs from the end of fifties, by the post and diplomatic mailings, by colporteurs and couriers, by the foreign correspondents and by the dissidents from the beginning of sixties. Lithuanian colporteurs had transferred forbidden literature from USA, West and East Germany, Poland, other countries of Western and Central Europe, also Moscow, Sankt Petersburg, Kiev, Riga.